

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΡΟΝΤΖΑ

Λέκτορας Παντείου Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑ ΠΕΡΙΔΙΑΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΧΗ ΑΝΑΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥΣ

PARASCRIPTUM

Είναι σχετικά πρόσφατη η συμβολή δύο γαλλικών επιθεωρήσεων, εξαιρετικού κύρους, στις σχέσεις δύο επιστημών: της Οικονομίας και της Ιστορίας. Το «ιερό τέμενος» της ακαδημαϊκής οικονομικής σκέψης, η *Revue Économique* και το «Όρος» της Ιστορικής γραφής, η επιθεώρηση των *Annales*, κυκλοφόρησαν σχεδόν με ταυτόσημους τίτλους αφιερωμάτων ή άρθρων για τη σχέση των δύο επιστημών. Ενδιαφέρουσα σύμπτωση: το 1989 συμπληρώθηκαν 60 χρόνια από την έκδοση των *Annales*. Η υπέρβαση του διατοιχισμού των επιστημών που υπερασπίζεται με τα άρθρα της η επιθεώρηση μεταβολίζεται σε αποκαθήλωση των ιδεολογιών και η επανάκαμψη σε μείζονα παλαιά θεωρητικά ζητήματα πραγματοποιείται με επιταχυνόμενους ρυθμούς, εκείνους που θα ωθήσουν το «τέμενος» της οικονομικής γραφής να νοσηματοδοτήσει το 1991 την μνήμη του μεγάλου γάλλου οικονομολόγου B. Rossier, διαμορφωτή της *Économie Historique*: το οικονομικό ερέθισμα δεν μπορεί παρά να λαμβάνει υπόψη του τις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική δυναμική. Δεν αποτελεί τυχαία αναφορά από τις στήλες της εφημερίδας *Le Monde* (1990) η πρόσφατη παρουσίαση των σχέσεων Οικονομίας και Ιστορίας, όπως δεν είναι ανερμήνευτη η αναζήτηση των σχέσεων περισσότερο της Ιστορίας με το εθνικό ζήτημα στο νεοελληνικό κράτος και λιγότερο με την διαμορφώνουσα ή/και διαμορφούμενη θέση της Ιστορίας έναντι των άλλων επιστημών του ανθρώπου ως και ο ρόλος της στην εγγεγραμμένη αποδυνάμωση των κατασκευών τους (πρβ. λ.χ. την

θέση της Ιστορίας, παρά τις ελάχιστες συμβολές στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα, εκτός από την Οικονομική Επιστήμη και την Επιστήμη του Δικαίου, στην Κοινωνιολογία, την Πολιτική Επιστήμη, ή τα δειλά ανοίγματα της Ανθρωπολογίας).

Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να αρθρώσει τον λόγο για την περιήγηση στο οικοδόμημα αυτό των σχέσεων Οικονομίας και Ιστορίας, κυρίως όμως να υποδείξει τις στέρρες εδράσεις του αντικειμένου της Οικονομικής Ιστορίας και τα αξιόπιστα υλικά δομησής της. Υπηρετώντας τη λογική αυτή διακρίναμε τρεις ενότητες: υπενθυμίζοντας τις σχέσεις και τις διόδους που αναπτύσσονται ανάμεσα στην Οικονομία και την Ιστορία στη συνέχεια ανιχνεύουμε τις καταγραμμένες αυτές διόδους και τέλος αποτυπώνουμε ό,τι ήδη έχει συγκροτήσει τον αυτόνομο λόγο της Οικονομικής Ιστορίας του πεδίου της και σε ό,τι για πολλοστή φορά, ανακαλύπτεται. Το αποτύπωσε ήδη με τον υπέροχο εκείνο τρόπο γραφής του ο C. Cipolla (1991): η Οικονομική Ιστορία τοποθετείται ανάμεσα στην Οικονομία και την Ιστορία και η θέση αυτή είναι δημιουργός των εδρασμάτων και μηχανισμός διεύρυνσης του περιεχομένου του όρου Οικονομική Ιστορία. Αν και καταλυτική η αναφορά στο χρονολογικό προσανατολισμό του θεματολογίου Οικονομίας και Ιστορίας — η πρώτη προσανατολίζεται στο μέλλον και η δεύτερη στο παρελθόν — ο συνδυασμός τους θα υποδείξει, όπως ήδη έγινε με την προσπάθεια ανάδειξης του αυτόνομου ρόλου της Οικονομικής Ιστορίας από τον F. List (M. Bouvier-Ajam 1938, 120), τη γερμανική ιστορική σχολή στο δεύτερο μισό του 19ου αι. και στη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929-1932 χάρη στη Σχολή των *Annales*. Στο τέλος της δεκαετίας του '20 άλλωστε η Νέα Ιστορία θα αμφισβητήσει την κυριαρχία του χρονολογικού σχήματος αιτίου-αιτιατού και θα αποπειραθεί να διατυπώσει τις δομικές εξηγήσεις. Η υπέρβαση του μοναδικού, του ανεπανάληπτου και του εξαιρετικού επιτυγχάνεται με την εντόπιση της διάρκειας και της επαναληπτικότητας. Κατά συνέπεια οι πράξεις και τα οικονομικά γεγονότα του ανθρώπου και των ανθρώπινων συνόλων (εμπορικός οίκος, κοινότητα) προσανατολισμένων σε έλλογου οικονομικού αποτελέσματος συλλήψεις και εκδηλώσεις τους οριοθετούν το πεδίο της Οικονομικής Ιστορίας. Ταυτόχρονα όμως η συνάρθρωση των οικονομικών γεγονότων με την αλληλεπίδρασή τους στα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά γεγονότα και θεσμούς

στοιχειοθετεί την εξαιρετική αφομοιωτική ικανότητα έναντι όλων των άλλων επιστημών: ένα πληθωριστικό κύμα στη σύγχρονη ή την παραδοσιακή κοινωνία, μόνο η Οικονομική Ιστορία διαθέτει την ικανότητα να επιδείξει περισσότερες από μία διαστάσεις του. Η γονιμοποίηση του πεδίου της Οικονομικής Ιστορίας με την βοήθεια συμπληρωματικών επιστημονικών και μεθοδολογικών μέσων δεν ταυτίζεται με την Οικονομική Ανάλυση, όπως λ.χ. συμβαίνει στην Ιστορική Δημογραφία, η οποία ενώ δανείζεται τις μεθόδους και τις τεχνικές της Δημογραφίας είναι ιδιαίτερα χρεωμένη στις μεθόδους της Εθνολογίας. Οι δάνειες έννοιες ζήτηση, προσφορά, παραγωγή, εισόδημα, ανταλλαγή μετασχηματίζονται στο πεδίο της Οικονομικής Ιστορίας από αχρονικές και αφηρημένες συλλήψεις σε νοηματοδοτούμενες δια του «ιστορικού γίνεσθαι» και οντολογικά περιφραγμένες έννοιες χάρη ενός σκοπού: να περιγράψουν και να ανασυνθέσουν συγκεκριμένες περιστάσεις στην ιστορική τους μοναδικότητα και ιδιαιτερότητα χωρίς να αγνοούν τις ειδικές σχέσεις ανάμεσα στις — υπό συνεχή επεξεργασία— μεταβλητές από τους οικονομολόγους.

Ι. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ι.1 Προσλήψεις από την Οικονομική θεωρία

Η ιστορία της οικονομικής θεωρίας δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο από την ιστορία του στοχασμού για τα υποδείγματα τα οποία διατυπώθηκαν στη διαδρομή του χρόνου. Αν η κατανόηση της ιστορικής διαδικασίας και εξέλιξης προϋποθέτει την απόλυτη γνώση της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας (E. Schneider 1962), εξίσου αληθινή είναι η αδυναμία της θεωρίας να ανασυστήσει τα γεγονότα αλλά και η ικανότητά της να μη μας περιορίσει στις προκαταλήψεις που δημιουργεί η κοινή αίσθηση. Δεδομένου ότι το «οικονομείν» δεν συνιστά αυτόνομη περιοχή, ο οικονομικός βίος στα ευρύτερα κοινωνικά του περιθώρια παρουσιάζεται ως οικονομική και κοινωνική ιστορία: κάθε τύπος οικονομίας πραγματώνεται με την ένταξή της στις επιμέρους κοινωνικές μορφές και κατά συνέπεια υπόκειται σε διαρκή μεταβολή (Fr. Lutge 1966).

Οι προσλήψεις αυτές από την γερμανική οικονομική φιλολογία, ενδεικτικές ενός κλίματος στη δεκαετία του 1960, ενισχύουν τη

διαπίστωση ότι τα «δεδομένα» στην οικονομική ιστορία είναι περισσότερα από τους «νόμους» που συγκροτούν την οικονομική θεωρία. Μια εκδοχή της πρώτης, της Οικονομικής Ιστορίας, μας προτρέπει να υιοθετήσουμε τον σχολιασμό παρά την ερμηνεία των γεγονότων. Μάλιστα το πρόβλημα δυσχεραίνεται αν δεχθούμε ότι (Fr. Lutge, ό.π.) το κοινωνικό και οικονομικό πεδίο δεν βρίσκονται σε μία αιτιώδη εξάρτηση αλλά σε σχέση λειτουργικής αλληλεπίδρασης, η οποία αντιπαρατίθεται με την μορφή της «ιδεολογικής» ή «υλιστικής» σύλληψης: σε πολλές περιπτώσεις τα «κοινωνικά συμβάντα» προέρχονται από τα οικονομικά γεγονότα αλλά σε άλλες τόσες περιπτώσεις η οικονομική ζωή διαμορφώνεται από κοινωνικά γεγονότα με θρησκευτικές, ηθικές αξίες. Έτσι διατυπώνεται η θέση ότι η πολύστρωμη ιδιοσυστασία του ανθρώπου αναλύεται από τον ιστορικό της οικονομίας με βάση την αρχή ότι η «οικονομία» καθ' εαυτή συνιστά ένα σύμπλεγμα μέσων το οποίο αποκτά έννοια και προορισμό μόνο από τους σκοπούς.

Τι είναι λοιπόν η οικονομική θεωρία και πώς αντιμετωπίζεται από έναν ιστορικό ο οποίος αναζητεί ακριβώς να προσεγγίσει την «πολύστρωμη» ιδιοσυστασία του ανθρώπου, να υπερβεί δηλ. την μονοσήμαντη «οικονομική» προσέγγιση και να εισέλθει στο σύμπλεγμα «μέσων» και «σκοπών»; Στον P. Veyne (1983) ανήκει η παρατήρηση ότι η ικανότητα του ιστορικού είναι η επινόηση εννοιών και αυτό που διακρίνει την Ιστορία από το ιστορικό μυθιστόρημα και την ανακάλυψη των τεκμηρίων είναι ότι ο ιστορικός παρέχει το εννοιολογικό ισοδύναμο της σύνθεσης και ανασύνθεσης των τεκμηρίων. Ταυτόχρονα ανατίθεται, κατά την οικοδόμηση δια των εννοιών, στην θεωρία ο ρόλος μιας «κουλτούρας» αφού διδάσκει ότι «τα αντικείμενα είναι πάντοτε περισσότερο περίπλοκα από εκείνο το οποίο περιγράφεται». Δεν υπάρχουν αυταπάτες για τις επιτυχίες της μακροοικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων: σίγουρα “savoir - faire δεν σημαίνει savoir”. Κατά το διαφορετικό τρόπο, ότι ένας υπουργός γνωρίζει για τα δημοσιονομικά έσοδα δεν συμπίπτει αναγκαστικά με εκείνο το οποίο διδάσκει η ποσοτική θεωρία του χρήματος (P. Veyne 1971, 172-176).

Τα έργα των A. Marshall, J. Schumpeter και K. Wicksell αποτελούν τα πλέον αντιπροσωπευτικά παραδείγματα προσαρμοσμένης «κουλτούρας» στις ανάγκες του ιστορικού (P. Veyne, ό.π.). Η διαπε-

ραστική μεθοδολογική συνείδηση που διαθέτουν τους βοηθά να συγκροτήσουν με δυναμικό τρόπο τη διάκριση ανάμεσα στην καθαρή θεωρία και τα θεσμικά και εμπειρικά δεδομένα. Καθοριστική είναι η διάκριση του Schumpeter για:

α) ό,τι ανήκει στη φύση του οικονομικού συστήματος, δηλαδή εκείνο το οποίο κινείται υπό την επίδραση οικονομικών συντελεστών, και

β) ό,τι είναι ξένο προς τη σφαίρα της καθαρής οικονομίας παρά το γεγονός του οικονομικού του χαρακτήρα, όπως λ.χ. ένας πανικός στο χρηματιστήριο.

Η σουμπετεριανή παρατήρηση αρθρώνει τη σχέση της «καθαρής οικονομίας» με την ιστορία: η πρώτη δεν είναι η περιγραφή εκείνου που έχει συμβεί αλλά η διατύπωση συμπερασμάτων για ό,τι θα συμβεί υπό την προϋπόθεση ότι οι μηχανισμοί της οικονομίας λειτουργούν *ceteris paribus*· η δεύτερη θα μετρήσει την απόκλιση ανάμεσα στο «επινόημα» και την «πραγματικότητα». Βέβαια είναι αλήθεια ότι η καθαρή οικονομία στον φιλελεύθερο καπιταλισμό είναι λιγότερο απομακρυσμένη από την αντίστοιχη θέση που χωρίζει αυτήν με τα άλλα οικονομικά συστήματα. Ορισμένοι όμως κίνδυνοι για συγχύσεις αναδύονται ανάμεσα στην οπτική του «θεωρητικού» και εκείνη του «ιστορικού», όπως τουλάχιστον δείχνει το παράδειγμα της μικρο- και μακρο- ανάλυσης (P. Veyne ό.π.).

Η νεο-κλασσική θεωρία, παρατηρεί ο P. Veyne, δεν διδάσκει τίποτε στον ιστορικό για την θεωρία, λ.χ., της κατανάλωσης ή την κοινωνική κατανομή του πλούτου. Δεν διδάσκει επίσης για τις εναλλακτικές χρήσεις των αγαθών που έχει στην διάθεσή της η κοινωνία, ούτε για τις επιλογές της. Η «κλίμακα προτιμήσεων» που κατασκευάζει ο οικονομολόγος, ανιχνεύοντας τις προθέσεις τους σχετικά με την κατανομή της «περιουσίας» τους και λαμβάνοντας ως δεδομένο το ύψος του «εισοδήματός» των, επιτρέπει την κατασκευή των «καμπυλών αδιαφορίας» κάθε καταναλωτή: πρόκειται για την δυνατότητά του να αποκομίζει τη μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια από την επιλεγμένη κατανομή του εισοδήματός του. Όμως η «θεωρία του καταναλωτή», παρά το γεγονός της ευκρινούς διάκρισής της στην θεωρητική και την ψυχο-κοινωνική περιγραφή που έχουν επιτύχει οι εμπνευστές της, ελάχιστα συνεισφέρει στον ιστορικό και δεν κατορθώνει να υπερβεί μία υψηλότερη ανάλυση από εκείνη που

προσφέρει η μεταβατικότητα των επιλογών, οι καμπύλες υποκατάστασης και τα αποτελέσματα υποκατάστασης κατά Hicks (P. Veyne ό.π.). Ίδιες αδυναμίες εντοπίζουμε στην οικονομική ανάλυση στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει πώς «υπό καθεστώς στενότητας των αγαθών και άνισης κατανομής του πλούτου» παρόμοιες επιλογές έχουν διαφορετικά αποτελέσματα. Η μελέτη των «συναρτήσεων παραγωγής και κατανάλωσης» υπηρετούν την οικονομική λογική διατύπωσή τους, συνεισφέρουν στο κοινωνιολογικό επίπεδο, δεν ικανοποιούν όμως τον ιστορικό, ο οποίος αναζητεί να κατασκευάσει τις δικές του «συναρτήσεις». Αυτό διότι τα ερωτήματα τα οποία διατυπώνει ο τελευταίος υπακούουν σε διαφορετικού τύπου αιτούμενα: λ.χ. αν ο οικονομολόγος λέει στον ιστορικό ότι μερικοί καταναλωτές αγοράζουν κάποιο ακριβό προϊόν με σκοπό να αποδείξουν στους άλλους ότι είναι αρκετά πλούσιοι και ικανοί να το πράξουν, ο ιστορικός παρατηρεί ότι η επιδεικτική κατανάλωση λαμβάνει τις πιο διαφορετικές μορφές. Επομένως, πρέπει να γνωρίζει «ποιος» καταναλώνει με επιδεικτικό τρόπο, «πώς», «γιατί», και «γιατί» να «ρίχνει στάχτη» στα μάτια «ποιων». Βέβαια, αν οι οικονομολόγοι και οι κοινωνιολόγοι ικανοποιούνται με την ονοματοδοσία κοινοτυπιών, όλα τα άλλα είναι έργο των ιστορικών (P. Veyne ό.π.).

Νέα δυναμική όμως αναπτύσσεται και στα κελεύσματά της νέοι ρόλοι αποδίδονται. Η είσοδος της Οικονομικής σκέψης στην μακρο-οικονομική περίοδο αποτυπώνεται στον ενεργητικότερο-παρεμβατικό ρόλο του κράτους με αποτέλεσμα τη μεταβολή του ρόλου του οικονομολόγου. Ο φιλελεύθερος γάλλος πρωθυπουργός, R. Barre, καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στη Σορβόννη, αναγνωρίζει ότι στη δεκαετία του '90 οι συζητήσεις για το ρόλο του κράτους έχασαν τη σημασία που είχαν προσλάβει την προηγούμενη δεκαετία, με αποτέλεσμα να υποχωρήσουν οι ιδεολογικές και δογματικές προκαταλήψεις. Στις συζητήσεις συμμετείχαν τόσο οι «θεωρητικοί» της οικονομικής σκέψης όσο και οι «πρακτικοί» της οικονομίας. Αυτό οφείλεται στην αύξηση του ρόλου των διεθνών πραγματικοτήτων και την τάση των επιχειρηματιών να επανέλθουν στους ρόλους από τους οποίους το κράτος αποδεδμευόταν. Οι νέες πραγματικότητες λοιπόν για τον R. Barre ώθησαν να αποκαλυφθεί ξανά ο ρόλος του κράτους χωρίς όμως να χρησιμοποιηθούν ορισμένα *a priori* κατά την εκκίνηση. Όμως, όσο η γοητεία του αγγλο-σαξωνικού και του

ιαπωνικού υποδείγματος επηρεάζει την οικονομική σκέψη της ηπειρωτικής Ευρώπης, τόσο η εμφάνιση της ειδίκευσης και του ρόλου του επιχειρηματία σκιαάζεται από τη συνείδηση του μακροπρόθεσμου κόστους, ιδίως του κοινωνικού κόστους, το οποίο καλύπτει βραχυπρόθεσμα τα πλεονεκτήματα των υποδειγμάτων. Ο ρόλος του κράτους στη σκέψη του είναι η κοινωνική διαχείριση του εκσυγχρονισμού με σκοπό την προετοιμασία του μέλλοντος και αυτό πραγματοποιείται με την «υποχρέωση του εκσυγχρονισμού» διασφαλισμένη από τον αναγκαίο χρόνο για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και την ακεραιότητα του κοινωνικού ιστού. Το αντικείμενο λοιπόν του σημερινού κράτους ορίζεται από την ικανότητα να αναπτύσσεται χωρίς να διαμελίζεται και χωρίς να περιθωριοποιείται. Σε ένα κόσμο άμιλλας, όπου η αποτελεσματικότητα οφείλει να επιτυγχάνεται στη διάρκεια, το κράτος είναι ο απαραίτητος εγγυητής της συνέχειας, της συνεργασίας ανάμεσα στους φορείς της οικονομικής ζωής και της αναγκαίας κοινωνικής αλληλεγγύης (R. Barre 1991). Σύλληψη που παραπέμπει στην επαναφορά εννοιών δια της ανανέωσης του ρόλου του κράτους και τον διακρινόμενο ρόλο του θεωρητικού οικονομολόγου από τον «νεο-καμεραλιστή». Η εξειδίκευση συνιστά το καλύτερο μέσο κατανόησης της διαφοράς και βέβαια της πρόκλησης στην Ιστορία. Το παράδειγμα της «διανομής» του εισοδήματος και του πλούτου αποτυπώνει τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στον «νεο-καμεραλιστή» και τον «θεωρητικό» οικονομολόγο: ο «θεωρητικός» οικονομολόγος επικεντρώνει τις παρατηρήσεις του στους οικονομικούς φορείς, τα εισοδήματά τους, τους μισθούς ή τα συγκυριακά τους κέρδη· ο «νεο-καμεραλιστής», σε αντίθεση με τον θεωρητικό, ασχολείται με την πραγματικότητα: λ.χ. το βασικό τεκμήριο κατά την άσκηση της οικονομικής πολιτικής, ο πίνακας του εθνικού εισοδήματος του επιτρέπει να διατυπώσει τις παρατηρήσεις του γύρω από τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων και τις αμοιβές των ιδιωτών, πληροφορίες τις οποίες αγνοεί ο «θεωρητικός» της οικονομίας.

Οι παρατηρήσεις ερμηνεύουν τη διάκριση της «θεωρητικής» από την «νεο-καμεραλιστική» διανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Στη διάκριση αυτή ο P. Veyne προσθέτει την «ιστορική» διανομή για την οποία οι έρευνες παραπέμπουν στον 17ο αι., όπως έδειξαν οι εργασίες που προήλθαν από το έργο του G. King (L.

Soltow 1968). Περισσότερο από τους πραγματικούς μισθούς και τα εισοδήματα ο θεωρητικός προσδιορισμός του «μισθού» και του «εισοδήματος» αποτελεί τον δείκτη ο οποίος μετρά την «οριακή παραγωγικότητα» της εργασίας και του εδάφους, όσο δε για τη διανομή δεν είναι παρά ένα παράρτημα στο κεφάλαιο της παραγωγής (G. Abraham-Frois 1986, 187). Μοιραία η αναπήδηση ορισμένων ερωτημάτων: το πρώτο αφορά στη σημασία των δεικτών και ειδικότερα πόσο η χρήση τους μπορεί να αποκαλύψει τη «δουλεία του μισθωτού»: το δεύτερο αναφέρεται στην απόκλιση του μισθού του εργαζόμενου από το ύψος που επιβάλλει η οριακή αποδοτικότητα της εργασίας. Πρόκειται δηλ. για τον δεσμό που δημιουργείται ανάμεσα στο «ύψος του μισθού» και τον πάτρωνα, το συνδικαλιστικό όργανο και την διοίκηση. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η πρόσκληση δεν απευθύνεται στην καθαρή επιστημονική ερμηνεία αλλά προς την κοινωνικο-ιστορική περιγραφή, επαναλαμβάνεται δηλαδή η αντιπαράθεση που πρώτη πρόβαλε η γερμανική ιστορική σχολή στην καθαρή θεωρία.

Αλλά η «μετάπτωση» του οικονομολόγου από «θεωρητικό» σε «νεο-καμεραλιστή» και η πρόσκληση στην κοινωνικο-ιστορική ανάλυση γίνεται περισσότερο αισθητή από τις εξελίξεις που σημειώνονται στις εθνικές οικονομίες της τελευταίας τριακονταετίας αλλά και την απογοήτευση στην οικονομική σκέψη που προκάλεσε η κρίση της δεκαετίας του '30. Είναι ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή η περιοδολόγηση του Heilbronner ως προς τα ζητήματα που διατύπωσε ο P. Veyne: σε τρεις περιόδους (R. Heilbronner 1990) αποδεσμεύονται οι δυνάμεις που ώθησαν αντίστοιχα στάδια της πορείας της οικονομικής σκέψης.

Στην πρώτη περίοδο, όταν ο καπιταλισμός δοκιμάζεται από τη μεγάλη οικονομική κρίση, ο John Maynard Keynes εξετάζοντας την υπερβολική ανισότητα στην κατανομή του πλούτου και των εισοδημάτων εκθειάζει την προσπάθεια για ευρύτερη «κοινωνικοποίηση» των επενδύσεων και ο Aloin Hansen σημειώνει την εξάντληση των δυνάμεων πηγή της οικονομικής επέκτασης, δηλαδή τη δημογραφική δυναμική και τους μεγάλους νεωτερισμούς. Αντιθέτως, οι επιτυχίες του σοσιαλισμού καθ' οδόν προς την εκβιομηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό έχουν ως αποτέλεσμα οι ιδέες και τα επιχειρήματα του Oskar Lange να πείθουν περισσότερο από τις προτάσεις του

Lutwig von Mises και του Friedrich von Hayek. Εδώ ο Heilbronner διατυπώνει ένα ερώτημα: πόσο μεγάλη είναι η διαφορά γνώσεων ανάμεσα σε όσους διαχειρίζονται τη σοσιαλιστική οικονομία από τους επιχειρηματίες καπιταλιστές ή πόσο διαφορετικής φύσης είναι ο αριθμός των συναρτήσεων, οι οποίες αναλύουν τον κάθε τύπο οικονομίας; Ό,τι οφείλουμε να διατηρήσουμε από τα ερωτήματα είναι ότι στη δεκαετία αυτή, τόσο στον «καπιταλισμό» όσο και στο «σοσιαλισμό», η σχέση «θεωρητικού» και «νεο-καμεραλιστή» διαγράφεται με μεγαλύτερη σαφήνεια.

Η δεύτερη περίοδος, η εικοσαετία 1945-1965, χαρακτηρίζεται παραδόξως ως η χρυσή περίοδος του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού. Στη διάρκεια του πολέμου όμως ο J. Schumpeter (1950) θα διατυπώσει την εξαιρετικής προκλητικότητας φράση του για την καταστροφική τελειότητα του καπιταλιστικού συστήματος. Τις παραμονές μιας χρυσής εποχής η διατύπωση της πεσιμιστικής άποψης για το μέλλον του καπιταλισμού δεν εστιάζεται σε οικονομικές αιτίες, στη σχέση «θεωρητικής» και «νεο-καμεραλιστικής» οικονομίας, αλλά σε διαφορετικό πεδίο: τον διαβρωτικό χαρακτήρα του συστήματος στο πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο, τη σήψη των αξιών και την απώλεια της αυθεντίας των θεσμών που ενοχλούν τον καπιταλισμό, την αποδυνάμωση του επιχειρηματικού πνεύματος, την προσάραξη στα ήρεμα νερά της «ρουτίνας», ό,τι πιο ολέθριο για τον νεωτερισμό. Στην προοπτική αυτή ο σοσιαλισμός με την κληρονομιά του καπιταλισμού ενδέχεται να αποτελέσει, για τον J. Schumpeter, τον αποδεκτό διαχειριστή της σε ανώτερα επίπεδα συνείδησης και ορθολογικότητας. Το σημαίνουν στις θέσεις του Heilbronner είναι η διάκριση ανάμεσα στην πολλαπλότητα των οικονομικών θεωριών, μια σκέψη η οποία αρθρώνεται στην αντι-κοινωνική σχηματοποίηση και χαρακτηρίζεται από την αισθητή απουσία έλξης προς τον ιστορικό προσανατολισμό του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού. Μάλιστα, η ισχυρή σχηματοποίηση της σύγχρονης οικονομικής σκέψης αφ' ενός αποτυπώνει το πνεύμα αν-ιστορικότητας το οποίο είναι ένα ουσιώδες συστατικό του «φορμαλισμού», αφ' ετέρου ναρκοθετεί την επιλογή μεθόδων με τις οποίες πραγματοποιείται η ανάλυση (R. Heilbronner ό.π.).

Είναι αλήθεια ότι το ζήτημα του ιστορικού προσανατολισμού των οικονομικών συστημάτων έχει καλύψει αρκετές σελίδες στην

ιστορία των οικονομικών θεωριών. Ανάμεσα στις τελευταίες προσεγγίσεις η γαλλική συνεισφορά στη «διαμάχη» Keynes και Hayek με το κείμενο του R. Dostaller εντοπίζεται στην πρόταση της διαφορετικής διήγησης της ιστορίας, λαμβάνοντας υπόψη όχι δύο αλλά τρεις δρόμους: «Ο Keynes είχε τη συνήθεια να υποστηρίζει ότι ο απόλυτος φιλελευθερισμός και ο κομμουνισμός τροφοδοτούνται από την ίδια πηγή. Όπως ο Myrdal, ο Polanyi και μερικοί άλλοι συνιστά και αυτός με θέρμη τον “τρίτο δρόμο” που οφείλει να εξασφαλίζει ταυτοχρόνως την κοινωνική δικαιοσύνη, την πολιτική ελευθερία και την οικονομική αποτελεσματικότητα» (R. Dostaller 1990). Η αναφορά του Dostaller ανασηματοδοτεί τις χρονολογικές τομές του Heilbroner και τη διπλή διάσταση των οικονομολόγων που προαναφέραμε στα εθνικά πλαίσια μετά το 1930. Η πρώτη περίοδος προσδιορίζεται από τη συζήτηση ανάμεσα στον σοσιαλισμό και τον «τρίτο δρόμο» τον οποίο αντιπαραθέτει ο Keynes και αριθμός βορειο-αμερικανών και ευρωπαίων οικονομολόγων στους φιλελεύθερους. Η δεύτερη περίοδος, 1945-1965, παρουσιάζεται ως περίοδος αβεβαιότητας τόσο για εκείνους οι οποίοι αγωνίζονται υπέρ του σοβιετικού σοσιαλισμού όσο και για τους υποστηρικτές του κεϋνσιανισμού και της σοσιαλδημοκρατίας — ο «τρίτος δρόμος» —, ενώ την ίδια στιγμή μοναχικοί οι φιλελεύθεροι υφίστανται τη δοκιμασία τους. Τέλος, η τρίτη περίοδος, μετά το 1965, μας καθιστά μάρτυρες μιας πολλαπλής επαναφοράς του φιλελευθερισμού και του τελικού θριάμβου της στον κεϋνσιανό παρεμβατισμό και τον κρατικό σοσιαλισμό.

Κλασσική η σκέψη ότι ο μηχανισμός της αγοράς έχει ουσιαστική αποστολή την πραγματοποίηση μελλοντικών αξιών: πρόκειται για το πεδίο της ζήτησης και προσφοράς του χρήματος. Ανήκει στην παραδειγματική-αιρετική σουμπετεριανή σκέψη (J. Schumpeter 1935). Το ίδιο εκφράζει η διαπίστωση για την αφανή διάσταση των κρίσεων της αγοράς, οι οποίες δεν αποτελούν τίποτε περισσότερο από «κινήσεις εκκαθάρισης» κάθε δυναμικής οικονομίας. Με την επικαιρότητα που διακρίνει τον J. Schumpeter ως παρακολουθήσουμε τη σκέψη του από ένα έργο το οποίο έγραψε στην αρχή του αιώνα και θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη μετάλλαξη των άορατων μηχανισμών της αγοράς σε ορατούς.

Η ανάλυση του κοινωνικού γίνεσθαι δεν μπορεί να κατορθωθεί

από την πολιτική οικονομία, η οποία καθορίζεται από δεδομένες καταστάσεις και δεν περιέχει στοιχεία που να δείχνουν την πιθανότητα εξέλιξης. Αν οι αντιδράσεις των υποκειμένων της οικονομίας στις δεδομένες καταστάσεις περιγράφονται από την οικονομική θεωρία, η τελευταία δεν αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται. Ανάμεσα στον Marx και τους κλασσικούς της πολιτικής οικονομίας προκαλείται εδώ μια τομή: όσο οι δεύτεροι μελετούν τον σταθερό οικονομικό κύκλο, τόσο ο πρώτος «συλλαμβάνει» την έννοια της εξέλιξης. Στη λογική της σουμπετεριανής οικονομικής «εξέλιξης», αυτής δηλ. που προκαλεί η ίδια η οικονομία χωρίς την επέμβαση εξωτερικής δύναμης, οι αδράνειες διαμορφώνουν δύο τύπους ανθρώπων που ανταποκρίνονται σε αντίστοιχους τύπους δράσης: τον «ηδονικό» τύπο, ο οποίος προσδιορίζει την παραγωγή δια των κριτηρίων της κατανάλωσης και τον «ενεργητικό» τύπο, ο οποίος επιδρά στα δεδομένα και δεν καθορίζει με παθητικό τρόπο τη θέση του. Στο δεύτερο τύπο ανθρώπου αποδίδει ο Schumpeter το ρόλο του μοχλού της οικονομικής εξέλιξης: είναι ο τύπος που συλλαμβάνει τις «μελλοντικές» αξίες — σε αντίθεση με την σύλληψη της «παρούσας» αξίας από τον «ηδονικό» τύπο — βασιζόμενος σε μια δεδομένη κλίμακα αξιών. Πρόκειται για τον «επιχειρηματία», τον τύπο του ενεργητικού ανθρώπου, ο οποίος στο πλαίσιο της αγοράς προσελκύει άλλους με τη βοήθεια του άδηλου μηχανισμού της «πίστης». Η καπιταλιστική οικονομία λειτουργεί αποτελεσματικότερα χάρη στο μηχανισμό της αγοράς, αλλά χαρακτηρίζεται από τον μηχανισμό που συγκροτεί το φαινόμενο της πίστης και ανιχνεύεται στον σχηματισμό του κεφαλαίου ως πηγής αγοραστικής δύναμης. Το Κεφάλαιο, όπως και στον Marx, δεν είναι για τον Schumpeter το σύνολο ή μια τάξη παραγωγικών μέσων αλλά μια μέθοδος για την πραγμάτωση νέων συνδυασμών. Έτσι δικαιολογείται ότι η ύπαρξη του μηχανισμού της αγοράς, εκεί όπου πραγματώνεται η ζήτηση και η προσφορά χρήματος, έχει ουσιαστική αποστολή την πραγματοποίηση μελλοντικών αξιών. Το επιχειρηματικό «κέρδος» συνιστά πλέον σχετική οικονομική κατηγορία στη συναλλακτική οικονομία. Η ύπαρξή του δικαιώνει τη διαμόρφωση μιας «τιμής» στην αγοραστική ικανότητα, έκφραση της οποίας είναι η δημιουργία χρήματος από τις τράπεζες (J. Schumpeter ό.π., 322-29). Κυρίως όμως η σκέψη του προλειαίνει μια ισοσθενή διαχείριση του παρελ-

θόντος και του μέλλοντος. Η έννοια της εξέλιξης στη βάση της «αγοράς» αποκαλύπτει μια ενδιαφέρουσα προβληματική, η οποία στη δεκαετία του '60 έλαβε αξιοσημείωτη διάσταση. Μας την υπογραμμίζει ο M. Aymard: είναι ο αναδρομικός βηματισμός της ιστορίας των οικονομικών διακυμάνσεων που ξεκινά από τον 19ο αι. για να οδηγηθεί όσο το δυνατό βαθύτερα στο παρελθόν. Οι οικονομολόγοι με τα εργαλεία της πολιτικής οικονομίας τον μεταβάλλουν: κατασκευάζουν μια ιστορία αντεστραμμένη προς την κατανόηση του παρόντος και την προετοιμασία του άμεσου μέλλοντος. Οι μεγάλοι κοινωνικοί και οικονομικοί βηματισμοί αποκαλύπτονται: να εξηγηθούν και να χρονολογηθούν οι αποκλίσεις που εμφανίζονται ανάμεσα σε περιοχές, χώρες, κοινωνίες. Η διάκριση των πρωτοπόρων και καθυστερημένων κοινωνιών, η υπέρβαση των αδυναμιών του τρίτου κόσμου, ο έλεγχος και η ήττα των κρίσεων. Συμβαδίζει πλέον η λογική του μετασχηματισμού των δομών με την εμβάθυνση της συγκυρίας (M. Aymard 1987, 94-97).

Η αγορά λοιπόν στο επίκεντρο της Οικονομικής σκέψης: Είναι αλήθεια ότι διατηρεί εδώ κυρίαρχη θέση από τον 18ο αι. Αν έτσι η θέση της στην Οικονομική Ιστορία είναι αυτονόητη, δεν συμβαίνει το ίδιο με τη θέση της στην ανθρωπολογία από τη δεκαετία του '20 και τις μεταγενέστερες εργασίες του K. Polanyi. Επιπλέον, η πολιτική σκέψη έχει αποκαλύψει τις δυτικές εκδοχές της αφού, όπως σημειώνει ο P. Rosanvallon (1989), η αγορά δεν είναι ένα απλό εργαλείο οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά έχει μια βαθύτερη διάσταση κοινωνιολογικής και πολιτικής σημασίας. Από την άποψη αυτή: «[...] ο Adam Smith δεν είναι τόσο ο θεμελιωτής της πολιτικής οικονομίας, όσο ο θεωρητικός του εκπεσμού της πολιτικής. Δεν είναι ένας οικονομολόγος που φιλοσοφεί, αλλά ένας φιλόσοφος που γίνεται οικονομολόγος στην προοπτική υλοποίησης της φιλοσοφίας του. Ο Smith είναι κυρίως ένας αντι-Rousseau» (P. Rosanvallon ό.π., 111). Είναι παράλληλα ενδιαφέρον ότι οι ιστορικοί, με σπάνιες εξαιρέσεις όπως αυτή του F. Braudel, την έννοια της αγοράς την χρησιμοποιούν ελάχιστα στην εργασία τους. Είναι φυσικό, έργα όπως η συλλογική εργασία των B.L. Anderson και A.J.H. Latham (1986) να μην αναιρούν τη διαπίστωση.

Η διασταύρωση, στο έργο τους, ιστορικών διαφορετικής περιόδου, οικονομολόγων με κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους χωρίς

την αναγκαία επικέντρωσή τους στην έννοια της αγοράς, αναδεικνύει τον επιχειρησιακό χαρακτήρα της «αγοράς» στο χρόνο, τον χώρο και την κοινωνική εξέλιξη, αφού «υποστηρίζει» την ποικιλία των κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων, αν εκλάβουμε ως δεδομένο το οικονομικό της περιεχόμενο.

Το κλασσικό πρόβλημα της διανομής του κεφαλαίου αποτελεί κυρίαρχο ζήτημα των ρυθμίσεων της αγοράς. Η νεότερη οικονομική και κοινωνική σκέψη αναπτύχθηκε σε τρεις μεγάλους άξονες τους οποίους ο R. Sugder (B.L. Anderson, A.J.H. Lathan, *supra*) ονοματίζει ως α) η κλασσική σύλληψη του Locke περί ιδιοκτησίας, η οποία θεμελιώνεται στην αρχή της εργασίας, β) η βαλσαριανή αρχή, η οποία καταλήγει στο optimum κατά Pareto και γ) η θεωρία μεγιστοποίησης της συλλογικής χρησιμότητας. Κάθε ένας από τους άξονες αυτούς περικλείει ένα αυθαίρετο στοιχείο για να «μετρήσει» την επίδοση του τρόπου του συστήματος διανομής, το οποίο υπηρετεί με τον οικονομικό ή ηθικό νόμο που προτείνει. Ο Sugder υπογραμμίζει τη σχετική αξία αυτών των αξόνων καθώς και την αμφιλεγόμενη αποτελεσματικότητα της αριστοποίησης κατά Pareto, η οποία οφείλεται στη σταθερή ανικανότητα της αγοράς — “market failure” — να επιτύχει το optimum. Το ίδιο μη ρεαλιστική είναι η έννοια της «χρησιμότητας», η οποία θεωρεί την κοινωνία ως οντότητα και όχι ως σύνολο διαφορετικών συμφερόντων. Οι άξονες επίσης είναι ευάλωτοι καθ’ όσο με τον «αναλλοίωτο» χαρακτήρα τους επιχειρούν να ρυθμίσουν «μη συγκρίσιμα» αντικείμενα. Ο ευάλωτος λοιπόν χαρακτήρας των αξόνων καθιστά επίσης ευάλωτο το ρόλο της αγοράς και σχετικοποιεί τους κανόνες της. Η θεωρητική αυτή ανάλυση διεισδύει στην ανάλυση του Soltow (1968) ως προς το ρόλο της βιομηχανικής επανάστασης ως παρεμβατικού παράγοντα στον μηχανισμό της αγοράς για την κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου, τα αποτελέσματα της οποίας προκαλούνται με υστέρηση. Ανοικτό όμως παραμένει το θέμα του μεταβολισμού της αγοράς στη μακρά διάρκεια και ειδικότερα στην κοινωνικο-πολιτική του διάσταση. Ο ρόλος της αγοράς στην αρχαιότητα ή στην μεσαιωνική και προ-βιομηχανική κοινωνία αποτελεί γόνιμο πεδίο μιας εξελικτικής πορείας ενός μηχανισμού, ο οποίος είναι λάθος να ταυτίζεται με την καπιταλιστική κοινωνία ως «νεωτεριστικό» στοιχείο κοινωνικής ρύθμισης. Από τα κείμενα λ.χ. του έργου τους (B.L. Anderson, A.J.H.

Lathan, *supra*) ανιχνεύεται η θέση ότι η ελληνική αρχαιότητα αποτελεί την σταυροειδή εποχή, όπου η «ανατολή γίνεται δύση»: η μελέτη των ιστορικών συνθηκών εμφάνισης της αγοράς αποδεικνύει πως η «πόλις» η οποία γεννήθηκε την ίδια εποχή είναι μια μορφή κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης, η οποία ταυτοχρόνως απαντά στις συνθήκες της αγοράς. Η ανάγκη της «πόλης» από τον πλούτο των εύπορων, ο οποίος παράγεται από την «αγορά», συνυπάρχει με την «απειλή» που αισθάνεται ο Έλληνας της αρχαιότητας από τα πλούσια πρόσωπα για την «πολιτική τάξη». Η πόλη-κράτος καλείται λοιπόν να διορθώσει τα αποτελέσματα της αγοράς α) με τη δημιουργία μιας υπερδομής κοινωνικών σχέσεων, όπως η «συντροφικότητα» ή οι «νόμοι πολυτελείας» και β) με τη διατύπωση πολιτιστικών κοινωνικών αξιών, οι οποίες ανιχνεύουν το ιδεατό πρόσωπο του «πολίτη» στην «τιμή» και το «ιδανικό του οπλίτη».

Στη μεσαιωνική κοινωνία η αγορά στερείται του κινητηρίου μοχλού ανάπτυξης, συντελεί δε απλώς σε «μεταβολές» χωρίς οικονομικούς μετασχηματισμούς. Η «αγορά», τμήμα των ασυνεχών οικονομικών δικτύων, αποτέλεσμα της μεσαιωνικής κοινωνικής δομής, κατευθύνεται δια μέσου των σχέσεων που αναπτύσσουν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες με την πολιτική εξουσία και από τις μεσαιωνικές ελευθερίες. Τα παραδείγματα είναι εύγλωττα στις αγγλικές και σκανδιναβικές αγορές του Άνω Μεσαίωνα, όπως αποδεικνύουν οι δεσμοί «ελευθερίας» και «αγορών».

Οι διαστάσεις της μεσαιωνικής αγοράς δεν εξαντλούνται βέβαια στη λογική του ασυνεχούς οικονομικού δικτύου: ο έμπορος δημιουργός και δημιουργήμα της «αγοράς» ναρκοθετεί τις αντιστάσεις για την εξέλιξη προς την «καπιταλιστική» αγορά. Η διαμάχη για την αξία «χρόνος» και τη μεταχείρισή της θα ξεσπάσει ανάμεσα σε δύο παράγοντες που συγκρούονται για χάρη της, εστία για τη μέτρηση της «κοινωνικής δικαιοσύνης» στην «αγορά»: τον έμπορο και την εκκλησία. Για τον πρώτο ο χρόνος αποτελεί βασική παράμετρο δραστηριότητάς του. Από αυτόν εξαρτάται η πρόβλεψη για την ευνοϊκή στιγμή αγοράς και πώλησης ως και τα περιθώρια αποθήκευσης των εμπορευμάτων. Η Εκκλησία όμως απαγορεύει την εκμετάλλευση του χρόνου, ο οποίος ανήκοντας στο Θεό δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο για πώληση. Έτσι, μαζί με τον έμπορο που στρέφεται στην αγορά προϊόντων, ο έμπορος του χρήματος, προα-

παιτούμενη δραστηριότητα για τον μηχανισμό της αγοράς, συνιστούν «τοκογλυφική» δραστηριότητα, δεδομένου ότι και οι δύο αμείβονται για το ίδιο προϊόν, διαφορετικά όταν η συναλλαγή γίνεται αμέσως και με διαφορετικό τρόπο όταν μεσολαβεί ο «χρόνος» που δεν τους ανήκει. Είναι προφανές ότι πρόκειται για ολοκληρωτική αμφισβήτηση της οικονομικής ζωής, η οποία όμως δεν θα τελεσφορήσει. Η εμφάνιση της «ιστορίας» ως οργανωμένης και διαρθρωμένης διαδοχής, θα ευνοήσει την υπόθεση εργασίας των μεταφορών «πολιτισμικών» στοιχείων — από την Αθήνα στη Ρώμη και από εκεί στη Γαλλία. Η εκβολή των αντιλήψεων αυτών είναι πολύ σημαντική: θα συνδεθεί ο χώρος με τον χρόνο και από τη σύνδεση ωφελημένος θα είναι ο έμπορος, ο δημιουργός και το δημιούργημα της αγοράς. Η «πολιτική οικονομία» του Polycraticus συλλαμβάνει το Κράτος ως οργανισμό με βασικές λειτουργίες — σε αντίθεση με τα φεουδαλικά *hommages* — και συντελεστές τους αγρότες και τον κόσμο των επαγγελμάτων (J. Le Goff 1977, 46-65).

Ας συγκρατήσουμε λοιπόν από την ανάλυση του J. Le Goff δύο στοιχεία χρήσιμα στην ανάδυση της αγοράς και του μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών. Το πρώτο αφορά τις δύο προοπτικές βάσει των οποίων κινείται ο έμπορος: η προοπτική του κέρδους και η προοπτική της σωτηρίας. Η πρόκληση ενός διχασμού στη συνείδησή του θα καλυφθεί από την επέμβαση της Εκκλησίας με την προσαρμογή της στις νέες καταστάσεις. Εγκαταλείποντας την εξωτερική μετάνοια και την ιεραρχημένη τιμωρία δημιουργεί την εσωτερική μετάνοια και η κλίμακα των αμαρτημάτων σχετίζεται με τις κοινωνικο-επαγγελματικές συνθήκες. Ο «χρόνος του κέρδους» και ο «χρόνος της σωτηρίας» που δίχαζαν τη συνείδηση του εμπόρου τώρα θα συναντηθούν και μαζί τους ο χρόνος της Εκκλησίας και ο χρόνος των επαγγελμάτων. Η αντίθεση στην τοκογλυφία αμβλύνεται (ο ρόλος του εμπόρου δεν αντιτίθεται στον ρόλο του χριστιανού).

Το δεύτερο αφορά τον χώρο. Τη νέα αντίληψη γι' αυτόν θα την ανιχνεύσουμε βέβαια πρώτη φορά στη ζωγραφική: η προοπτική θα δώσει την αναγκαία διάσταση στο χρόνο και το χώρο. Αν ο χρόνος ποσοτικοποιήθηκε με την ανακάλυψη του ρολογιού και η μέτρησή του αποτέλεσε αξία εγγεγραμμένη στην διεύρυνση της εγχρήματης συναλλαγής, το εμπορικό δίκτυο «αφομοίωσε» τη χωρική διάσταση με την διαφοροποίηση των τιμών. Αναδεικνύεται ο νέος ρόλος της

αγοράς και καταγράφεται με παραδειγματικό τρόπο στην Αγγλία του 16ου αι. Την περίοδο αυτή εντοπίζεται ένα πρώιμο μητροπολιτικό σύστημα αγοράς με κέντρο το Λονδίνο. Οι τιμές των επαρχιακών αγορών διαμορφώνονται στο Λονδίνο από τους εμπόρους οι οποίοι ελέγχουν τα επαρχιακά προϊόντα και τις παραλιακές αποθήκες. Η μητρόπολη επιδρά αφενός στην προώθηση της κατανομής της εργασίας, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό τον πλούτο της χώρας· αφετέρου με τις πράξεις του *arbitrage* μεταξύ των αγορών επεκτείνεται στις ξένες αγορές ενισχύοντας το εμπόριο και προσαρμόζοντας τις «διεθνείς» τιμές στις «εγχώριες». Επιμένοντας περισσότερο στο πρόβλημα των τιμών διατυπώνεται το κομβικό ερώτημα στην ανάλυση: οι αγγλικές αγορές ήταν ή όχι ελεύθερες κατά την αυγή της σύγχρονης εποχής; Η απάντηση δεν αντλείται από την οικονομική σφαίρα αλλά από τη σφαίρα του δικαίου. Μάλιστα, η πραγματικότητα που αποτυπώνει η ελευθερία του εμπορίου και της επιχείρησης δεν προέρχεται από μία ιδεολογία που «επιβάλλεται» αλλά από τον *Common Law*, ο οποίος στηρίζει την ελευθερία της ιδιοκτησίας, θεμελιώδη θεσμό στην αγγλική κοινωνία.

Και το κέρδος του επιχειρηματία; Το ερώτημα παραπέμπει πολύ μακρύτερα από την υπέρβαση των διλημμάτων που αφορούν τη χριστιανική συνείδηση· οι αιτίες της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία αναζητούν ακόμη τα ερείσματά τους. Το πορτραίτο του επιχειρηματία ως χορηγού γνωστών μέσων με δεδομένους στόχους, όπως δηλ. τον συρρικνώνει η σύγχρονη οικονομική ανάλυση, δεν αποκαλύπτει τον ρόλο του στις συνθήκες της αγγλικής προ-βιομηχανικής κοινωνίας (1680-1780) — μιας *consumer society*. Η έννοια αυτή είναι τόσο αποφασιστική, ώστε κατά τον J. Thirsk (1988) θα πρέπει να απορριφθεί η «παραδοσιακή» θέση ότι η «μαζική αγορά αγαθών κατανάλωσης» είναι προϊόν της βιομηχανικής επανάστασης και ακόμη ότι καταρχήν από αυτήν ωφελήθηκαν οι μεσαίες τάξεις και αργότερα η εργατική τάξη. Αυτή η διάσταση δεν αναδείχθηκε χωρίς αντιθέσεις ανάμεσα στην «αυθόρμητη» βιομηχανική ώθηση, η οποία επιβάλλει μια ισχυρή διαφοροποίηση στην ποιότητα της παραγωγής και την αυτοκρατορική πολιτική, η οποία από την εποχή της Ελισάβετ δοκιμάζει τη ρύθμιση της παραγωγής κατά τα πρότυπα του διεθνούς ανταγωνισμού. Είναι ένα ενδιαφέρον πεδίο συσχέτισης των σχεδίων παραγωγής και της γένεσης της Πολιτικής Οικονομίας.

Οι διαπιστώσεις αυτές των ιστορικών επαναφέρουν, όπως είναι φυσικό, ερωτήματα για την εμφάνιση της «κοινωνίας της αφθονίας» του J.K. Galbraith, τη λογική των σταδίων του W. Rostow ή την κριτική του H. Marcuze.

Από την άλλη, η έρευνα των τιμών αποκαλύπτει, παρά τις ατέλειες, τη διαφοροποίηση των προϊόντων. Με διαφορετικό τρόπο διατυπωμένη η πρόταση αυτή έχει ως εξής: ο επιχειρηματίας έχει έναν αξιοσημείωτο ρόλο στην ανάπτυξη και επέκταση των αγορών με αγαθά κατανάλωσης τα οποία επιταχύνουν τη μεταβολή των προτιμήσεων. Η ιστορική προσέγγιση του επιχειρηματία ανάμεσα στα άλλα ζητήματα που θέτει, μας επιβάλλει να επανακάμψουμε στη λογική του κέρδους: το κέρδος δεν φαίνεται να συνιστά πλέον έναν δεσμό σε μια ολοκληρωμένη λειτουργία ή χρήση του κεφαλαίου, αλλά συνέπεια των διαφορετικών τιμών που οφείλονται στις ατέλειες της αγοράς. Επιπλέον, η ανάληψη του κινδύνου, στο πλαίσιο της προ-βιομηχανικής Αγγλίας, είναι συνάρτηση τόσο της προσοχής του επιχειρηματία στο κέρδος όσο και στον τύπο ασφάλειας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, ουσιώδους παραμέτρου στην αγγλική κοινωνία από το τέλος του 17ου αι.

Η αγορά λοιπόν αποτελεί ολικό ιστορικό γεγονός, το οποίο απαιτεί μία πολυ-επιστημονική και δι-ιστορική οπτική κατά την ανάλυσή της. Η οικονομική ανάλυση με όρους πολιτικών θεσμών δεν είναι πάντοτε ικανοποιητική, αφού έχει αποδειχθεί η ύπαρξη της αγοράς και πριν από την εμφάνιση των θεσμών αυτών. Το ίδιο όμως αληθινή είναι η διορθωτική επίδραση των πολιτικών θεσμών: «η ανάδυση και η λειτουργία της αγοράς είναι σε κάθε εποχή καθ' ολοκληρία κατασκευασμένη από πολιτικούς θεσμούς» (30). Τέλος, η συγκριτική ιστορική ανάλυση των δικαιικών της θεμελιώσεων εισάγει ένα δυναμικό στοιχείο στις στατικές υποθέσεις των θεωριών διανομής του εισοδήματος και του πλούτου. Η διασταύρωσή τους γίνεται δυνατή μόνο στο ανανεούμενο και διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο της Οικονομικής Ιστορίας. Ως ολικό γεγονός η αγορά υπακούει στις πειθαρχίες που οι ορίζοντες της Οικονομικής Ιστορίας στηρίζουν και οι επωνυμίες της τους αποκαλύπτουν.

II. ΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

II.1. Τα ερεθίσματα της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής

Η γερμανική εκβιομηχάνιση, έγραφε ο F. Perroux (Bouvier 1973, 20-21) τις παραμονές της οικονομικής κρίσης του 1973, από τη θεμελίωσή της μέχρι το 1914 διαμορφώθηκε στον δεσμό του εργοστασίου με το εργαστήριο, τους μεγάλους επιχειρηματίες και τους μάγους των εξαγωγών, από ένα Κράτος το οποίο δραστηριοποιείται και ιδιωτικά συμφέροντα με διεκδικητικό περιεχόμενο. Ισχυρές επιδόσεις οι οποίες υπηρετούνται από μία φλογερή ομάδα που φρόντιζε την κοινωνική πολιτική, μια πολιτική κρατικής καθοδήγησης· η πολιτική αυτή υπερέβαινε τα όρια της ιδιωτικής αγαθοεργίας, έχοντας αφετηρία τη χριστιανική αντίληψη, ενώ ταυτόχρονα επεδίωκε να αντιμετωπίσει την απειλή της βίας στις απαρχές της οποίας ήταν οι απεργίες των αυτο-οργανωμένων ομάδων. Το ερέθισμα της Ιστορίας εγγράφεται στη μορφή μιας πρώιμης «επιχειρηματικής κοινωνικής πολιτικής» την οποία χαρακτηρίζει ένας δυαδισμός με κύρια στοιχεία τον «πραγματισμό» και τον «ιδεαλισμό» και υποστηριζόμενη από ισχυρούς επιχειρηματικούς κύκλους (Krup, St-Holderg) επιτυγχάνει το «σημαντικό», αν και στόχος της ήταν το «σπουδαίο» (W. Treue 1973, 20-21). Τον “Verein” προετοίμαζαν από το 1872 και γεννήθηκε στις 13 Οκτ. 1873 στο Συνέδριο του Eisenach. Οι θεμελιωτές Wagner, Schmoller, Heildebrand και Brentano συγκρότησαν την ιστορική σχολή αντιπαρατιθέμενοι στη σχολή του Manchester (F. Perroux, ό.π.). Τις ιδέες αυτές θα πρέπει να αναζητήσουμε στη διανοητική στάση, δημιούργημα της όδευσης προς τις φιλελεύθερες ιδέες και το Aufklärung της περιόδου 1710-60 (R. Mousnier, C.E. Labrousse 1985, 457-9). Οι αξίες της γαλλικής επανάστασης και οι οικονομικές φιλελεύθερες ιδέες δοκιμάζονται από το ναπολεόντειο επεκτατισμό και τα εθνικιστικά δόγματα του πρώτου Reich (1806) και κρυσταλλώνονται μετά την έκπτωση του Ναπολέοντα και τον έλεγχο που θα επιβάλλει το Συνέδριο της Βιέννης το 1815 στη Γερμανία. Ο J.G. Fichte (1762-1814) είναι ο φορέας των εθνικιστικών ιδεών και το «Κλειστό Εμπορικό Κράτος» που δημοσιεύεται το 1800 χαρακτηρίζεται από την έμφαση που δίνει στον «κορπορατισμό», την κεντρική οργάνωση στην κατανομή της εργασίας ή την σύσταση της σχεδόν απαγόρευσης του τουρισμού. Την ίδια περίοδο

ο F. List (1787-1846) αναφέρεται, μεταξύ 1837-1841, στο «Εθνικό Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας» που αναγνωρίζεται σήμερα στις θέσεις για την «προστασία των νέων επιχειρήσεων» ή τον «διδασκτικό προστατευτισμό». Διαμορφώνεται έτσι ένας δρόμος προς την ανάπτυξη για τα γερμανικά κράτη, ο Sonderweg, ο οποίος δεν έχει καμία ομοιότητα με τον αγγλικό ή γαλλικό δρόμο και ενισχύεται από την σχετικότητα των οικονομικών δογμάτων που προκαλεί η εφαρμογή της ιστορικής μεθόδου στην οικονομία. Ειδικότερα, ο πρόγονος του «ιστορικισμού», F. List, διατυπώνοντας τη θεωρία των σταδίων εξέλιξης του κράτους θα αποδώσει στο δόγμα της «ελεύθερης ανταλλαγής» των A. Smith και D. Ricardo τον χαρακτήρα της «κοσμοπολίτικης» οικονομικής θεωρίας. Η θεωρία αποτελεί εξήγηση του γεγονότος ότι το ελεύθερο εμπόριο εκφράζει, στο στάδιο της σύνθετης οικονομίας, το δόγμα για την προώθηση των εξαγωγών των Άγγλων, την αντιμετωπίζει δε ως προϊόν του προστατευτισμού από το προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης της βιομηχανίας. Η κυριότερη όμως συνέπεια του προστατευτισμού του List θα είναι η γένεση της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής. Η απόρριψη του homo oeconomicus (ο άνθρωπος χωρίς φύλο, ηλικία, πατρίδα και κινούμενος από το προσωπικό του συμφέρον) θα αποδώσει την επαγωγική μέθοδο, τη διατύπωση συμπερασμάτων που προέρχονται από την παρατήρηση των γεγονότων λαμβάνοντας υπόψη τα κίνητρα που ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Απορρίπτοντας δηλ. την αρχή των «γενικών οικονομικών νόμων», διατυπώνει την παρουσία σχετικών νόμων που αφορούν δεδομένη κοινωνία (J. Schumpeter 1983, II, 175· Δ. Καλλιτσούνακης 1929, 247· M. Rouvier-Ajam ό.π.).

Οι «ιστορικιστές» γερμανοί οικονομολόγοι — W. Roscher (1817-1894), B. Heildebrand (1812-1878), K. Knies (1821-1898) — ενδιαφέρονται για τα στάδια οικονομικής ανάπτυξης, την εξέλιξη των τεχνικών και της οργάνωσης, ενώ την ίδια στιγμή απομακρύνονται από την ατομοκρατική ιδεολογία απορρίπτοντας το άτομο ως κέντρο της ανάλυσής τους (M. Baslé 1990). Αρνούνται τους αφηρημένους νόμους της οικονομίας, οι οποίοι αυθόρμητα διαμορφώνονται, αναζητούν συγκεκριμένες ρυθμίσεις για την εξασφάλιση των εργαζομένων και της κοινωνίας συνολικά (F. Perroux ό.π.). Βέβαια, η έρευνα και η διδασκαλία στην Αγγλία συμβάδιζε με το πνεύμα της εποχής: οι οικονομολόγοι δεν απέρριπταν τα επιστημονικά εργαλεία την

ίδια στιγμή που αποκαθήλωναν τις απαρχαιομένες αξίες. Η στάση τους αυτή ερμηνεύεται από τον J. Schumpeter (1983, III, 76) στην κατανόηση που δείχνει ο μέσος Βρετανός οικονομολόγος στις εξελίξεις της βιομηχανικής επανάστασης και την παραδειγματική αυθεντική ελευθερία που εξασφάλιζε η αγγλική κοινωνία εξαλείφοντας με τον τρόπο αυτό τις αιτίες θεωρητικού φανατισμού και τον παροξυσμό που προκαλούσαν οι αντιθέσεις. Ήταν φυσικό στο κλίμα αυτό να διαμορφωθεί η κυρίαρχη τάση του δεσμού της οικονομικής σκέψης με το *laisser-faire* και παράλληλα να εμφανισθεί η «αδύναμη» σκέψη των Φαβιανών. Αντίθετα, στη Γερμανία οι «από καθέδρας» σοσιαλιστές επιχειρούν να συμβιβάσουν το ιδεώδες του πολιτικού ανθρώπου και του αμφισβητία με το ιδεώδες του καθηγητού, ο οποίος διακηρύσσει την οικονομική και κοινωνική μεταρρύθμιση που δεν διστάζει όμως να καταγγείλει τα συντεχνιακά συμφέροντα. Είναι προφανές ότι ο μεταρρυθμιστικός ζήλος, εντοπισμένος στα ατομικά προβλήματα, προσανατολίζεται στην ανοικοδόμηση της κοινωνίας και τον στόχο αυτό υπηρετεί η σειρά των *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* στη Γερμανία και η έκδοση των «Βασιλικών Επιτροπών» στην Αγγλία. Το πλέον όμως ενδεικτικό εγχείρημα του Verein ενταγμένο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε ένα σημαντικό αντικείμενο της οικονομικής ιστορίας, την ιστορία των τιμών: η μελέτη των τιμών άρχισε το 1910 και συνδέθηκε με το όνομα του διάδοχου του Schmoller και της σχολής του, τον A. Spiethoff (J. Schumpeter ό.π.).

Καθώς εύκολα συμπεραίνει κανείς, η περίπτωση της γερμανικής ιστορικής σχολής ανατρέπει την άποψη ότι οι οικονομολόγοι περιφρόνησαν τα ιστορικά και τα σύγχρονα γεγονότα. Τη διάλυση του μύθου οφείλουμε στον J. Schumpeter, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν είναι ορθό να συμπεριλάβουμε στο πρόγραμμα της Ιστορικής Σχολής όλους εκείνους που αναγνώρισαν την ιστορία ως σημαντική πηγή της οικονομικής αλήθειας· ταυτόχρονα όμως δεν εγγράφονται όλοι εκείνοι οι οποίοι έχουν βαθειά γνώση των ιστορικών γεγονότων ή την αίσθηση της ιστορικής ροής που ακολουθεί η πολιτική και της ιστορικής σχετικότητας των προτάσεων. Αυτό σημαίνει ότι ο μεθοδολογικός κανόνας για την επιστημονική δεξίωση της οικονομίας είναι τα αποτελέσματα των ιστορικών μονογραφιών να ωθούν σε γενικότερες ερμηνείες. Ο οικονομολόγος όφειλε να εμβαθύνει

στην ιστορική τεχνική, το επιστημονικό εργαλείο της οποίας επιτρέπει σ' αυτόν να ανοιχθεί στον ωκεανό της οικονομικής ιστορίας για να ερευνήσει τα υποδείγματα ή τις επιμέρους οικονομικές διαδικασίες σε τοπικό και χρονικό επίπεδο. Η προσέγγιση αυτή κατοχύρωνε τις κοινωνικές επιστήμες και μοιραία συνιστούσε την ουσία της μεθόδου που αφορά την Οικονομική Επιστήμη: την ιστορική μέθοδο. Η στάση και το πρόγραμμα που προέκυψαν διαμόρφωσαν για τους οικονομολόγους την τάση του «ιστορισμού»: «ο οικονομολόγος ως ερευνητής οφείλει να είναι κατ' ουσία ένας ιστορικός της οικονομίας» συνιστά το *credo* της ιστορικής σχολής (J. Schumpeter ό.π.).

Δικαιολογείται λοιπόν ο εκπρόσωπος της «παλαιάς» ιστορικής σχολής W. Roscher να αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του έργου του στις «θεσμικές μορφές», οι οποίες στη σύγχρονη γαλλική εκδοχή τους έχουν αναλυθεί από τη σχολή της «ρύθμισης» και του εκπροσώπου της R. Boyer. Ο μη καθαρά οικονομικός βηματισμός της ανάλυσής του για τις μισθωτές σχέσεις και τις ενδο- και εξω-βιομηχανικές σχέσεις ανιχνεύονται από τον ηθικό και ιστορικό χαρακτήρα τους (M. Baslé ό.π.). Δεν αρκεί να αναφερόμαστε σε «ιστορικούς νόμους» σημειώνει ο W. Roscher ή ότι η Οικονομία είναι η φιλοσοφία της «Οικονομικής Ιστορίας». Στις θεσμικές μορφές η «νέα ιστορική σχολή» εκβάλλει με το έργο του G. Knapp για τις μεταμορφώσεις του γερμανικού αγροτικού χώρου την αυγή της κεφαλαιοκρατικής εποχής και την αντίληψη ότι το χρήμα αποτελεί την κρυστάλλωση της εμπιστοσύνης ενός λαού στην οικονομία του.

Η πολύτιμη σχέση «άτομο-κράτος» στη γαλλική φιλελεύθερη οικονομική σκέψη μετεξελίσσεται από τον G. Schmoller στην τριλογία «άτομο - επιχείρηση - κράτος», όπου το ατομικό συμφέρον δεν αποτελεί το κίνητρο των οικονομικών πράξεων. Με τον Schmoller οι εθνικιστικές οικονομικές ιδέες στερεοποιούνται την ίδια στιγμή που η αυστριακή σχολή με τον K. Menger υπερασπίζεται τον «ανταγωνισμό των μεθόδων» (M. Baslé ό.π.). Το έργο του Schmoller έχοντας τις ρίζες του βαθειές στο παρελθόν της Γερμανίας χαρακτηρίζεται από υψηλό σεβασμό στο ιστορικό γεγονός, χαμηλό επίπεδο θεωρητικής οικονομικής σκέψης και έλλειψη σεβασμού στις αξίες της φιλελεύθερης οικονομίας. Κυρίως, όπως παρατηρεί ο J. Schumpeter, από την απόδοση υψηλού ρόλου στο Κράτος. Η καθολική ανάλυση του

οικονομικού φαινομένου και η ιστορική αιτιολόγηση των ανθρώπινων πράξεων δημιουργεί τον τύπο του «σμολεριανού οικονομολόγου»: έναν κοινωνιολόγο με ιστορικές ανησυχίες (J. Schumpeter ό.π.). Ήταν φυσικό η οπτική αυτή να τροφοδοτεί τις συζητήσεις των γερμανών οικονομολόγων για τον «εθνικισμό-φιλελευθερισμό», την «θεσμική-ατομική μεθοδολογία», το «κοινωνικό ζήτημα» ή την αναγκαιότητα της «κοινωνικής ειρήνης». Τέλος, ένα όραμα «τρίτου δρόμου» θα διατυπωθεί από τον F. Oppenheimer (1913): το περίεργο μείγμα φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού την ίδια στιγμή που ο A. Wagner θα κατασκευάσει ένα σχέδιο «συντηρητικής σοσιαλ-δημοκρατίας» (J. Schumpeter ό.π.).

II.2. Από τη Γερμανική Ιστορική Σχολή στη Γαλλική ιστοριογραφία: ο λόγος του M. Aymard.

Οι ορίζοντες της γαλλικής σκέψης παραπέμπουν στα ερεθίσματα της γερμανικής ιστορικής σχολής, τόσο διότι της έδωσε τη δυνατότητα να διακρίνει την προ-ιστορία από την ιστορία της Οικονομικής Ιστορίας, όσο και για τις επιδράσεις που άσκησε η «αιρετική» οικονομική σκέψη στην εξέλιξη των δομών, μάλιστα με προνομιακό τρόπο. Ας υπενθυμίσουμε ότι η κεϋνσιανή σκέψη παρατηρεί τη «λειτουργία» της οικονομίας δια του «οικονομικού κυκλώματος» και ότι, κυρίως, οι σύγχρονοι οπαδοί της εξετάζουν πώς ένας αριθμός δομών οφείλουν να τροποποιηθούν ώστε να επιτευχθεί το αιτούμενο της πλήρους απασχόλησης. Εξάλλου, η σμιθιανή σκέψη θεμελίωσε την επιστήμη των ορθολογικών επιλογών ανεξαρτήτως των δομών: όσοι απασχολούνται με τις δομές παρατηρούν τους παράγοντες που προκαλούν τριβές στην ορθολογική συμπεριφορά των οικονομικών φορέων στην κατάσταση του πλήρους ανταγωνισμού. Αντιθέτως, οι «αιρετικοί à la Schumpeter» τονίζουν την εξέλιξη των δομών: αυτό επιβάλλουν τα προβλήματα της υπανάπτυξης, της επιτάχυνσης της τεχνολογικής προόδου, της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής επαλληλότητας ή η επιτάχυνση των μεταβολών (J.M. Albertini, A. Silem 1987, II, 253-256). Το πνεύμα τους αποτυπώνει όψεις του ευρύτερου μεθοδολογικού και θεματολογικού ορίζοντα της Nouvelle Histoire εντάσσοντας ένα μέρος του παρελθόντος της στην προ-ιστορία της, η οποία τελειώνει στη στροφή της

μεγάλης κρίσης του 1929. Η έννοια της «κρίσης», αναγκαίο στάδιο του κύκλου όταν «χρονολογείται», και η «δομή» ως προνομιακή ανάλυση των «σταθεροτήτων» — ό,τι στη μακρά διάρκεια παρέχει το πλεονέκτημα καθορισμού της «ασυνέχειας» — τείνουν να αποκαλύψουν τον έντονα αμφισβητούμενο «ιμπεριαλιστή εταίρο» τους: τη «συγκυρία».

Στη σκέψη του M. Aymard οι έννοιες αυτές αποτελούν το προνομιακό πεδίο τριών πεδίων: της Οικονομικής Ιστορίας, της Ιστορικής Δημογραφίας και της Οικονομικής Ανθρωπολογίας. Ας δούμε με λεπτομέρεια πώς αρθρώνονται τα τρία πεδία στην εκδοχή αυτή της σύγχρονης γαλλικής ιστοριογραφίας (M. Aymard 1978, 92-97).

Η ώθηση της δεκαετίας του '30 συγκαλύπτει το γεγονός ότι η Οικονομική Ιστορία στην πραγματικότητα γεννήθηκε στη Γαλλία κατά την διάρκεια της πρώτης εκβιομηχάνισης με τις μελέτες της για το χρήμα, την εξέλιξη των τιμών με βάση τις πρώτες σειρές τιμοκαταλόγων της αγοράς, την «επανάσταση των τιμών» στον 16ο αι. και οι οποίες δεν κατόρθωσαν να πείσουν και να αναδείξουν την Οικονομική Ιστορία σε ισότιμο αντικείμενο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας. Ακόμη, στα μέσα της δεκαετίας του '80 ο F. Braudel θα διατυπώσει την άποψη της κοινής γνώμης: “L’histoire dite économique (...) n’est pas l’histoire noble” (F. Braudel 1985, 10). Η «σημαντική» ιστορία, ακόμη μέχρι τα μέσα του 20ού αι., είναι η ιστορία του Κράτους ή, αν επαναλάβουμε τον F. Braudel, “L’histoire noble, c’est le navire que construisait Lucien Febvre: nos pas Jakob Fugger, mais Martin Luther, mais François Rabelais” (F. Braudel ό.π.). Τα Annales θα προετοιμάσουν και θα προκαλέσουν μια τομή, η οποία θα τονισθεί με αφορμή την παγκόσμια κρίση και τη συνείδηση που θα αποκτήσουν γι’ αυτήν οι σύγχρονοί της. Η περισσότερο αντιπροσωπευτική περίπτωση για την επίδραση της Σχολής προέρχεται από έναν οικονομολόγο με περίοπτη θέση (J. Schumpeter ό.π.), τον F. Simiand. Η έννοια των αναπτυξιακών φάσεων, όπως αυτός τη διατύπωσε, συνδέθηκε με τις κινήσεις ανόδου και καθόδου των τιμών, αναγορεύοντας τη μελέτη των τιμών ουσιαστικό παράγοντα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας· κυρίως όμως θα αποτελέσει το βαρόμετρο για τη «μέτρηση» του επιπέδου ζωής.

Η περίοδος οικονομικής επέκτασης — Φάση Α — και οικονομικής κάμψης — Φάση Β — είναι γνωστές ήδη από το τέλος του

Μεσαίωνα. Η έρευνα των τιμών, πριν από την ανακάλυψη του «μηχανισμού των τιμών» ενσωματώνει το κοινωνικό ζήτημα, όπως αποκαλύπτει η τεκμηρίωση της μακράς διάρκειας και ως βαρόμετρο το παρακολουθεί. Η ικανότητα της διάγνωσης εκδηλώθηκε με την ενίσχυση συλλογικών προσπαθειών για την έρευνα των τιμών και μάλιστα από τους συνεπέστερους υποστηρικτές της «κοινωνικής πολιτικής». Η σύσταση διεθνούς Comité για την έρευνα της ιστορίας των τιμών γίνεται υπό την προεδρία του διάσημου W. Beveridge και θα έχει στο ενεργητικό της ότι η προτροπή για συστηματική και συλλογική έρευνα των τιμών στην Ευρώπη θα δώσει γρήγορα αποτελέσματα.

Οι μακρές κινήσεις του Simiand αποτυπώνουν για τον M. Aymard δύο διαστάσεις. Κατ' αρχήν αναδεικνύεται ένας ερμηνευτικός ιμπεριαλισμός στην κίνηση των τιμών. Κατά δεύτερο η ανάλυση του βραχέος κύκλου των τιμών συνδέθηκε με τις μεταβολές στην αγροτική παραγωγή και τα αποτελέσματα των κρίσεων διατροφής που προκαλεί η σιτοδεία στα δημογραφικά δεδομένα. Η ανάλυση των κρίσεων διατροφής επέτρεψε στον E. Labrousse να δημιουργήσει το υπόδειγμα των κρίσεων «παλαιού τύπου»: στις κρίσεις αυτές «ολόκληρος ο μηχανισμός εξουσιάζεται από τις κινήσεις, μακρές ή βραχείες, των τιμών των σιτηρών». Αναγνωρίζεται ότι το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης ενισχύει τη σημασία της ανάλυσης, δεδομένου ότι η κρίση υπαγορεύοντας τις κινήσεις του κέρδους, της παραγωγής, των εισοδημάτων, των συναλλαγών, του πληθυσμού εμπλέκει τελικώς τους ανθρώπους με την ιστορία τους. Η ανάλυση της περιόδου 1791-1817 αποτελεί κορυφαίο σημείο στην ανάλυση του Labrousse, αφού αντιτάσσεται στην οικονομική ώθηση του 16ου αι. η πραγματική ή υποθετική επανάσταση των τιμών, η αποδυνάμωση της βασιλείας του Louis XIV και η ανάδειξη της αντιβασιλείας. Οι δύσκολοι χρόνοι όπου σημειώνεται η αντιστροφή της οικονομικής τάσης με τον πόλεμο, τις σιτοδείες, τις επιδημίες και τις μανίες των χωρικών θα ολοκληρωθεί στο κορυφαίο πολιτικό γεγονός της Σφενδόνης, τροφοδοτώντας την ιστοριογραφική συζήτηση για την «κρίση του 17ου αι.». Οι έννοιες λοιπόν κρίση, συγκυρία, δομές στο εννοιολογικό δυναμικό της Οικονομικής Ιστορίας δια του λόγου του M. Aymard (ό.π.), αφού, καθώς παρατηρεί, η ανακάλυψη των οικονομικών κύκλων έγινε με την αφομοίωση

από την Οικονομική Ιστορία της μακράς περιόδου έξι αιώνων κυριαρχίας της γεωργίας και του εμπορίου υπό το καθεστώς του Ancien Régime. Η «κρίση» με τη διπλή διάστασή της, την οικονομική και τη δημογραφική, προσδιορίζει με ακρίβεια την αντιστροφή των τάσεων προσβάλλοντας τις βαθύτερες δομές της κοινωνίας και του κράτους. Ως αναγκαίο στάδιο του κύκλου τείνει να αποσπασθεί από αυτόν και να καταστεί αυτόνομη πραγματικότητα επιβάλλοντας τον κύκλο και την τάση, όπως έδειξε η κρίση του 18ου αι., αποτυπωμένη στην πτώση των τιμών, τη μείωση του πληθυσμού, τον περιορισμό των συναλλαγών, την κοινωνική εκδήλωσή της («μανία των χωρικών») και την πολιτική της καταγραφή (λ.χ. στη Γαλλία η παλινόρθωση). Παράπλευρα στην έννοια αυτή η «συγκυρία» a contrario προδίδει το ρόλο των δομών καθιστώντας προνομιακές τις σταθερότητες μακράς διάρκειας. Η «κρίση» χάνει τη δραματικότητά της ως προς τα αποτελέσματά της (κυρίως τα δημογραφικά), τις «απαρχές» της (δημητριακή, χρηματοδοτική κ.ά.), την επέκτασή της στο χώρο, εκεί όπου κερδίζει ως ιστορική πραγματικότητα.

Ο αναδρομικός βηματισμός της ιστορίας των οικονομικών διακυμάνσεων ξεκινά από τον 19ο αι. Τη λογική αυτή υπηρετεί το χρονολόγιο των αποκλίσεων ανάμεσα σε περιοχές, χώρες και κοινωνίες, οι «πρωτοπόροι» και οι «καθυστερημένοι», η αναφορά στη συγκράτηση της οικονομικής μεγέθυνσης των βιομηχανικών χωρών και η αποζημίωση των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Η εμβάθυνση της «συγκυρίας», θα σημειώσει ο Aymard, συμβαδίζει με τον μετασχηματισμό των δομών, επάνω στις οποίες καλλιεργούνται οι πρωτοβουλίες των οικονομολόγων και η σύλληψη των «αναπτυξιακών φάσεων». «Μεγέθυνση» και «Ανάπτυξη»: τα δύο επίπεδα της ίδιας πραγματικότητας, πολλαπλά όμως προσεγγισμένης από την αναπτυξιακή σκέψη, όπως δείχνει το γαλλικό παράδειγμα.

Μετά το 1960 νέες συλλήψεις προστίθενται στους εννοιολογικούς κώδικες της Οικονομικής Ιστορίας: η διαπήδηση της οικονομικής «μεγέθυνσης» και «ανάπτυξης» από το πεδίο της Πολιτικής Οικονομίας. Εκτός από τη γαλλική Ιστορική Σχολή, η γαλλική οικονομική σκέψη της ανάπτυξης προσέλαβε τον ρόλο του σκαπανέα. Η περίοδος (ακριβέστερα 1960/65-1975/80) αποτελεί το μεσοδιάστημα του «ριζοσπαστισμού» που αντιστοιχεί σε έναν αναπτυξιακό σχεδιασμό για τον Τρίτο Κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι έχει προηγηθεί

η περίοδος της «οικοδόμησης», όπου κυριαρχεί η σχεδιασμένη ανάπτυξη (1945/50-1960/65), ενώ μετά το 1975/80 ο φιλελεύθερισμός θα σηματοδοτήσει τη «διαχείριση» των αναπτυξιακών σχεδίων. Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου ο ορισμός της Οικονομικής Ανάπτυξης ως μεταβολή των δομών που οδηγούν σε διαρκή αύξηση του κατά κεφαλήν προϊόντος (F. Perroux), διαμόρφωσε αφενός την κριτηριολογία και την τυπολογία στην εμπειρική προσέγγιση της Οικονομικής Ανάπτυξης, αφετέρου επέκτεινε το πεδίο της ορθόδοξης κλασσικής, νεοκλασσικής και κεϋνσιανής οικονομίας σε τέσσερις κατευθύνσεις: (α) τη γαλλική δημογραφική σχολή και τη δημο-οικονομία, (β) την ανθρωπολογική σχολή — η μελέτη των δομών και η συσχέτιση οικονομικών συντελεστών με κοινωνικές σχέσεις, ιδίως τις σχέσεις συγγένειας, (γ) την περιφερειακή σχολή και τη διάσταση του χώρου όπως εκφράζεται από τη γαλλική γεωγραφική σχολή και ιδίως την έρευνα της συμπεριφοράς των αγροτών σε συνδυασμό με τις περιοχές και αναλύει τα συστήματα στα πεδία μικρής κλίμακας και (δ) κυρίως ενισχύει την κατεύθυνση της Οικονομικής Ιστορίας και του βάρους της μακράς διάρκειας (P. Hugon 1991, 180-183).

Η παράδοση της Σχολής των Annales (Bloch, Febvre, Braudel) και οι εργασίες για την ανάπτυξη καθιστούν προνομιακή τη μακρά περίοδο και τον ρόλο των οικονομικών συντελεστών και των ποσοτικοποιήσεων. Ορίζοντας το περιεχόμενο της «ανάπτυξης» και της «μεγέθυνσης» — η πρώτη δηλαδή μετρούμενη σε στατιστικούς όρους δείχνει τη συνεχή αύξηση της συνολικής παραγωγής και την αναγκαία συνθήκη για την άνοδο των άλλων δεικτών (κατά κεφαλή εισόδημα, παραγωγικότητα, κατανάλωση κτλ.) και η δεύτερη ως συνέπεια και προαπαιτούμενό της (κατά τον F. Perroux ο συνδυασμός των μεταβολών στις νοοτροπίες ενός πληθυσμού που καθίσταται ικανός να αυξήσει σωρευτικά και συνεχώς το συνολικό προϊόν) — παραπέμπει στο σύστοιχό τους: δεν υπάρχει ανάπτυξη χωρίς το δέλεαρ της μεγέθυνσης ούτε μεγέθυνση χωρίς ανάπτυξη, έναν ριζικό μετασχηματισμό των οικονομικών, κοινωνικών και νοοτροπικών μεταβολών, υπενθυμίζοντας τον P. Leon· ή, τέλος, στα αντίθετά τους: μεγέθυνση-ύφεση, ανάπτυξη-υπανάπτυξη. Η γένεση της ποσοτικής ιστορίας θα έλθει μετά από μια περίοδο απομόνωσης ιστορικών και οικονομολόγων στα ζητήματα «μεγέθυνσης-ανάπτυξης»: τη μεγάλη

έρευνα των τιμών στη δεκαετία του '30 θα διαδεχθεί η επιτυχημένη παρουσία αρχικά της διεθνούς έρευνας από τον Simon Kuznets για το εθνικό εισόδημα, τα συστατικά του και τις μεταβολές του, των κυριότερων βιομηχανικών χωρών με τη μορφή των μακρών σειρών μισού και πλέον αιώνα. Στην συνέχεια η «παρέμβαση» της Ιστορίας στο χώρο της Οικονομικής Ανάπτυξης θα εκδηλωθεί, κατά τον Aymard, με έρευνες παρόμοιες προς τον συστηματικό χαρακτήρα εκείνων του 1930 για τις Τιμές και στο πνεύμα του S. Kuznets (του J. Marcewski στη Γαλλία, του A. Gerschenkron στη Ρωσία, του W.G. Hoffman στη Γερμανία κ.α.). Η αποφασιστικότερη όμως «παρέμβαση» προήλθε από μη ιστορικό, τον W. Rostow, ο οποίος παρουσίασε τις θέσεις του καταρχήν σε Ιστορικούς της Οικονομίας στη Στοκχόλμη και έπειτα σε Οικονομολόγους στην Κοσταντζα. Η περιοδολόγηση και ιδίως η χρονολόγηση της «απογείωσης» σε συνδυασμό με τις προϋποθέσεις της δημιουργήσε τόσες αμφισβητήσεις, όσες βεβαιότητες προκάλεσε η ιστορική σύνδεση της ανάπτυξης με την εκβιομηχάνιση. Εγγράφοντας το υπόδειγμα του W. Rostow στη συγκριτική ιστορία των κοινωνιών και των σταδίων τους δεν αναιρείται η αντιπαράθεση των ιστορικών - οικονομολόγων και η επιφυλακτικότητα των πρώτων έναντι των δεύτερων εντοπισμένη στις λανθάνουσες ταυτολογίες των οικονομολόγων (: «μια κοινωνία αλλάζει διότι αποφάσισε ή δέχθηκε να αλλάξει»), ή στον θρυμματισμό των σταδίων όταν η αναπτυξιακή πολιτική εφαρμόζεται σε καθυστερημένες χώρες. Η διαφωνία αυτή δεν επηρεάζει τις σχέσεις Οικονομολόγων και Ιστορικών όταν ερευνούν τον 19ο και 20ό αι. καταφεύγοντας σε μακρο-οικονομικούς υπολογισμούς και στη χρήση δεικτών για τη βιομηχανική παραγωγή, το ποσοστό επένδυσης, τη ροή κεφαλαίων, τις εξωτερικές ανταλλαγές κτλ. (M. Aymard 1987, 78).

Τι ενισχύει λοιπόν αποφασιστικά τον ρόλο της οικονομικής ιστορίας; Η διαφοροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων στη συγκυρία και τις δομές σηματοδοτεί τη σχέση με τον χώρο και τον χρόνο. Για την ακρίβεια, ο M. Aymard θα υπογραμμίσει ότι η εμπλοκή του οικονομικού με το κοινωνικό και το πολιτικό στερείται σημασίας όταν περιγράφεται έξω από τις διάρκειες. Ο χώρος της «Μεσογείου» του F. Braudel παραπέμπει στο σύνολο του οικονομικού χώρου, εκεί δηλαδή όπου οργανώνονται εκτός συνόρων οι αν-

θρώπινες δραστηριότητες προετοιμάζοντας τη σύλληψη του É. Wallerstein για την παγκόσμια οικονομία (M. Aymard 1987, 92-4). Ο σύγχρονος κόσμος του E. Wallerstein οργανώνεται από το 1450-1500 σε ένα σύστημα γύρω από ένα κέντρο. Οι οικονομικές ανισότητες και οι ανταλλαγές των διαφόρων χωρών καθορίζονται από τη θέση κάθε μιας, την οποία επιτυγχάνει και η ανάπτυξη των κεντρικών περιοχών δια της εξάρτησης από τη στασιμότητα των κοινωνιών της περιφέρειας. Είναι η διεύρυνση του συνόρου των ιστορικών με την κριτική στον εθνικοκεντρισμό και τη γραμμική πρόοδο, το πρόβλημα της ανάπτυξης-υπανάπτυξης (M. Aymard 1978, 94-7). Τορνευμένα ερωτήματα του σήμερα τα οποία επιδεικνύουν μια άλλη όψη από εκείνη της Ιστορίας με τις διαλαλούμενες μέριμνες της για το σύνολο της γεωργικής παραγωγής, τους μετασχηματισμούς των δομών εκμετάλλευσης και της γεωργικής κοινωνίας. Τον χρόνο με τις μονιμότητες και τις επαναλήψεις του, τα διαρκή εμπόδια προσαρμογής του ανθρώπου στο τοπίο και το κλίμα, τις καλλιέργειες και τις γεωργικές τεχνικές ωθούν στη διάκριση της συγκυρίας από την δομή, ό,τι δεν μεταβάλλεται ή αλλάζει πολύ αργά.

Ένα ακόμη πεδίο της Οικονομικής Ιστορίας με γειτονική της επιστήμη: η συνάντησή της με την Ιστορική Δημογραφία αποκαλύπτει για τον M. Aymard τον τρόπο μετάβασης από τη μελέτη των τιμών στην έρευνα των κοινωνικών ομάδων. Η ποσοτική ανασύσταση των οικογενειών, εκτός από την επιστημονική συγκρότηση του αντικειμένου της ιστορικής δημογραφίας, θεμελιώνει ροές (γάμος, γένεση, θάνατος), αποδεσμεύει τις δομές της οικογένειας, υποβάλλει τη συγκυρία της συμπεριφοράς στη ζωή και τον θάνατο. Είναι το πεδίο της κοινωνικο-πολιτισμικής ιστορίας, η οποία επιταχύνει τη δοκιμασία της Ολικής Ιστορίας χάρη στο νέο θεματολόγιο ερωτημάτων για τον αλφαριθμητισμό και την εκπαίδευση, την ανάπτυξη των πόλεων, τις μορφές κοινωνικότητας, τους κοινωνικούς θεσμούς, τη διατροφή, ή τη γλωσσική και πολιτική ενοποίηση κτλ.

Προϊόν δισταγμών τα ερωτήματα αυτά ή επιφυλακτικότητα των Ιστορικών στα αφηρημένα υποδείγματα των οικονομετρών οι οποίοι διστάζουν να δουν την ιδιόζουσα λειτουργία του χρόνου; Αναδεικνύονται έτσι τα όρια της Οικονομικής Ιστορίας μετά την πρόκληση της New Economic History, όπως διαμορφώθηκαν στη δεκαετία του '60; Η θέση του M. Aymard είναι ότι η Οικονομική

Ιστορία συνειδητοποιώντας τα όρια και τα αποτελέσματά της με την εξαιρετική απλότητα των ερμηνευτικών της σχημάτων, προσορμίζεται με σύνεση στο ορατό τμήμα της οικονομικής ζωής. Οι ποσοτικές μέθοδοι της προσέδωσαν τον πρωτοποριακό χαρακτήρα μιας κοινωνικο-πολιτισμικής ιστορίας που βεβαιώνει όλο και περισσότερο την αυτονομία της. Η πρόθεσή της να απελευθερωθεί από τις σχηματοποιήσεις την βοηθά να δεχθεί στις αναπτύξεις μακράς διάρκειας την αυτονομία πολυάριθμων κοινωνικο-πολιτισμικών συντελεστών και να ανακαλύπτει έτσι άλλες συγκυρίες. Η διεύρυνση του χρονολογικού και γεωγραφικού της ορίζοντα προς τις αρχαίες ή μη ευρωπαϊκές κοινωνίες, ξένες προς το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και τις οικονομικές διακυμάνσεις, επιτυγχάνεται με τον εξελισσόμενο επιστημονικό χώρο της Οικονομικής Ανθρωπολογίας. Η αναφορά είναι ενδιαφέρουσα και οι προεκτάσεις της σημαντικότερες: η Οικονομική Ιστορία υιοθετεί, συγκρίνοντάς την με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου, περισσότερα δεδομένα από τις γειτονικές της επιστήμες και σε μεγαλύτερο βαθμό από όσα αυτή τους χορηγεί, αποσπώντας κατά συνέπεια έναν αναμφισβήτητο πλούτο. Είναι ένα από τα ουσιώδη της στοιχεία, επιδεικνύοντας έτσι τον «ανοικτό» της χαρακτήρα και τις βεβαιότητες με τις οποίες οπλίζεται για την επεξεργασία των αντικειμένων της.

II.3. Η «τομή» και οι νέοι «σύνδεσμοι» Οικονομίας και Ιστορίας

Δεν είναι άγνωστη βέβαια η έννοια της «τομής» ανάμεσα στις δύο επιστήμες, την Οικονομία και την Ιστορία. Οφείλεται στην οντολογική περίφραξη της Οικονομίας και τη φυσική διάσταση που αποδόθηκε σ' αυτήν με την ουδετεροποίησή της έναντι της Ιστορίας. Η ευθύνη ανήκει στους φιλελεύθερους οικονομολόγους και ο κλειστός χώρος του αντικειμένου της Οικονομίας που διαμόρφωσαν άνοιξε τον δρόμο για την αφομοίωση της αφαιρετικής και υποθετικο-επαγωγικής μεθόδου, ό,τι δηλαδή αποτέλεσε την καρδιά της νεοκλασικής σκέψης. Τα έργα των θεμελιωτών της Alfred Marshall, Leon Warlas και Stanley Jevons απέρριψαν προοδευτικά τη χρήση της παρατήρησης και την Ιστορία, την θέση τους δε κατέλαβαν η διατύπωση και ο σχηματισμός θεωρητικών υποδειγμάτων (M. Blaug 1981, 778). Αναφέρομαι στην τάση που συγκαλύπτει τον παρελθόντα

χρόνο στο όνομα του μέλλοντος χρόνου και, όπως έγραφε υποστηρίζοντας το έργο του ο κορυφαίος των «μαρξιναλιστών», ο A. Marshall, οι εξαιρετές θεωρητικές του κατασκευές γίνονται χάρη της κοινωνικής δικαιοσύνης και του σοσιαλισμού: «Κατά μία έννοια είμαι σοσιαλιστής διότι πιστεύω ότι το σύνολο των θεσμών που υπάρχουν οφείλουν να μεταβληθούν. Παρατηρώ ότι πρέπει να έχω όχι δικαιώματα αλλά μόνον υποχρεώσεις. Από εδώ προκύπτει ότι ο καθένας οφείλει να εργάζεται με όλες τις ικανότητές του για το κοινό καλό, μη περιμένοντας άλλη αμοιβή γι' αυτόν και για τους γύρω του, παρά να έχει ό,τι του είναι αναγκαίο ώστε να είναι σε καλή κατάσταση, να εργάζεται και να χαράζει μια πολιτιστική και διανοητική ζωή στολισμένη με ευχαριστίες που δεν ανέχονται κανένα είδος σπατάλης». Ή άλλως, η φιλοδοξία του θεμελιωτή του «μαρξινισμού» είναι να δημιουργήσει μια επιστήμη που θα διαχειρίζεται τις συνθήκες ισορροπίας και αποτελεσματικότητας μιας κοινωνίας. Η επιστήμη αυτή με κύριο χαρακτηριστικό το οικονομικό στοιχείο συμμετέχει στην ορθολογικοποίηση της κοινωνίας, ενώ η εργαλεική αντίληψη των αξιωμάτων της συγκροτεί ένα θεωρητικό οικοδόμημα που συνδέει τον αγώνα εναντίον της φτώχειας με την έρευνα των μέσων καταπολέμησης των παραγόντων από τους οποίους προκαλείται (A. Marshall 1906· M. Baud 1990). Η χαρακτηριστική «τομή» την οποία προκαλεί η μαρσαλλιανή ανάλυση, κινούμενη από τη μακριά νύχτα της κοινωνικής αδικίας στο φως ενός διαγραφόμενου μέλλοντος, προκαλεί ταυτοχρόνως εκείνους που ενδιαφέρονται να διατηρήσουν την ιδιάζουσα λειτουργία του χρόνου στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Οι αδυναμίες των οικονομικών υποδειγμάτων, όπως του Marshall, δεν διαφεύγουν την προσοχή των Ιστορικών για τις δικές τους κατασκευές.

Ο C. Cipolla (1991) διακρίνοντας τα αξιώματα, τα θεωρήματα και τους νόμους της Οικονομικής Επιστήμης παρατηρεί ότι προσαρμόζονται σε ειδικές ιστορικές συνθήκες. Αφορούν, όπως άλλωστε διαγράφεται στη μαρσαλλιανή ανάλυση, λογικές διατυπώσεις οι οποίες ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις και τις φιλοδοξίες μιας δεδομένης κοινωνίας εντοπισμένης ιστορικά. Το χρονολόγιο διατύπωσης των υποδειγμάτων υπογραμμίζεται από τον J. Topolski (1983, 1991), την ίδια στιγμή που ο F. Braudel παραπέμπει στον εντόπιμο χρονικά χαρακτήρα του υποδείγματος σε συνδυασμό με τη χρονική

ομοιογένεια διατύπωσής του. Αν είναι σχεδόν βέβαιο ότι η πραγματικότητα παράγει θεωρία, είναι απολύτως σίγουρο ότι η ιστορική πραγματικότητα δεν προσαρμόζεται στη θεωρία, η αξία της πρότασης αυτής δεν αφορά ασφαλώς μόνον τις υπέροχες κατασκευές των Οικονομολόγων αλλά και τα προϊόντα άλλων κοινωνικών επιστημών, οι οποίες δεν έχουν την τύχη να «ελέγχονται» από επιστήμες παρόμοιου βεληνεκούς με την Οικονομική Ιστορία. Εφόσον λοιπόν η θεωρία είναι εργαλείο της έρευνας και όχι αυτοσκοπός της, η χρήση αφαιρετικών υποδειγμάτων εμπεριέχει σοβαρούς κινδύνους για τον C. Cipolla (ό.π.).

Ο πρώτος προέρχεται από την έλλειψη αμεσότητας με αποτέλεσμα οι γενικές έννοιες και οι κατηγορίες που χρησιμοποιούμε να οδηγούν σε απλουστευτικές συλλήψεις της πραγματικότητας, η οποία ως συγκεχυμένο σύνολο απέχει από την αναπαράσταση. Εκείνο το οποίο πλέον μας ενδιαφέρει είναι ο βαθμός ρεαλιστικότητας του υποδείγματος και αυτό αφορά τόσο την Οικονομία όσο και την Οικονομική Ιστορία, αφού η απρόσωπη αναβίωση του παρελθόντος πραγματοποιείται μέσα από τις δομές και τη συγκυρία, όπως τουλάχιστον μας υπενθυμίζει ο M. Aymard (ό.π.). Ο δεύτερος κίνδυνος εντοπίζεται στην *a posteriori* ερμηνεία, γεγονός που προέρχεται από την καταστρατήγηση της ιδιαιτερότητας και το ανεπανόληπτο ενός ιστορικού συμβάντος και την αίσθηση του ερευνητή του «τέλους», λειτουργώντας δηλαδή ως ο «τελευταίος» κριτής του παρελθόντος με όρους της σύγχρονης πραγματικότητας, λογικής και συνείδησης. Το υπόδειγμα κυλίνεται έτσι στο χρόνο και εντάσσεται σε ένα άλλο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Από εδώ προκύπτει ο επόμενος κίνδυνος: αν ο οικονομικός ιστορικός καταφεύγει στη σουμπετεριανή δημιουργική συνδρομή της ιστορίας, αυτό τον ωθεί στην αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ή των κοινωνιών που ερευνά, στις κινητήριες δυνάμεις για την ανάπτυξη των κοινωνιών «του», σε τελική δηλαδή ανάλυση να προασπίσει με ιδιαίτερο ζήλο μια υπόθεσή του. Μοιραία η εμφιλοχώρηση της σημασιολογικής διάστασης του Ιστορίας: το προϊόν της εργασίας του Ιστορικού της Οικονομίας, εφόσον δεν καλύπτει ανάγκες «αυτοκατανάλωσης» και κατευθύνεται στη «κατανάλωσή» του από τους ομό- ή ετερόχωντους κοινωνικούς επιστήμονες, υπακούει σε ορισμένες ρητές ή άρρητες παραδοχές, έναν κώδικα

επικοινωνίας. Ο κώδικας αυτός σηματοδοτεί την κατάρτιση του Ιστορικού της Οικονομίας στις προσφερόμενες τεχνικές και εννοιολογικούς εξοπλισμούς, όπως ακριβώς επικοινωνούν οι «σύγχρονοι» Οικονομολόγοι. Η διαφορά ανάμεσά τους είναι ότι όσο περισσότεροι οι δεύτεροι αμφισβητούν την μη αξιολογικά ουδέτερη χρήση των εννοιών, τόσο περισσότεροι οι πρώτοι έχουν σαφή συνείδηση της μη αξιολογικής ουδετερότητας των εννοιών. Κλασσικό είναι το παράδειγμα της «μη ουδετερότητας» του χρήματος στην βραχεία διάρκεια και οι σχετικές συζητήσεις που προκάλεσαν για το «νομισματικό πλαίσιο» οι θέσεις των D. Patinkin (1965) και M. Friedman (1969). Η διαμάχη αυτή μας υποδεικνύει ότι οι ορισμοί δεν είναι οντολογικοί αλλά λειτουργικοί και η σημασία τους μεταβάλλεται στο χώρο και το χρόνο. Το υπόδειγμα λοιπόν είναι μια αφαίρεση και η θεωρία ο συνδετικός κρίκος που συγκροτεί το υλικό και ταξινομεί τα πραγματολογικά δεδομένα, καθώς μας υπενθυμίζει ο P. Veyne (1983) και οι δρόμοι της Οικονομικής Ιστορίας, μέχρι σήμερα, διακίνησαν.

Στην έννοια της «τομής» των δύο επιστημών και των συνδέσμων τους, διαμορφούμενες από τις αμφισημίες των υποδειγμάτων και την «καθαρή» οικονομική σκέψη, προστίθενται οι χρονολογικές τομές του 20ού αι., ενισχύοντας τώρα τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα των υποδειγμάτων και για τις δύο επιστήμες. Οι σκέψεις δεν παραμένουν «αυτοκαταναλισκόμενες» από τους ομόχρωτους, αλλά διαθλώνται στο πεδίο υποδοχής των οικονομικών ιδεών και της άσκησης της οικονομικής πολιτικής, στο σύνολο δηλαδή της κοινωνίας, όπως μαρτυρούν τα άρθρα του R. Boyer στην εφημερίδα *Le Monde* την αυγή της δεκαετίας του 1990. Διαπιστώνεται δηλαδή και διαχέεται η θέση ότι οι εξελίξεις από την Οικονομική Κρίση του 1929 μέχρι σήμερα αποδεικνύουν την αναπροσαρμογή των στρατηγικών από τους οικονομολόγους και τους ιστορικούς στα αντικείμενά τους και τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο επιστήμες. Η αξιωματική μέθοδος των οικονομολόγων, η μαθηματικοποίηση και η διάδοση των οικονομετρικών εργαλείων σε συνδυασμό με την έρευνα νέων πεδίων στην εξέλιξη των αναπτυγμένων χωρών από τους ιστορικούς (πρβ. λ.χ. το θέμα της πρωτοεκβιομηχάνισης ή την έννοια της αγοράς) επέβαλαν μια αξιοσημείωτη στροφή στις εργασίες τους και στις θεωρίες τους. Αποκαλύφθηκαν ταυτοχρόνως και τα όρια των μεθοδολογικά διασταυρούμενων προσεγγίσεων, όπως αυτά της *New Economic History*:

η αφομοίωση της οικονομικής ανάλυσης, παρά τον πλούτο που συνεπάγεται η μέθοδός της, καθοδηγεί σε τελική ανάλυση την Οικονομική Ιστορία στην «αχρονικότητα» και την «παγκοσμιότητα». Τα όριά της διαπιστώθηκαν στην δεκαετία του 1980 στο πεδίο των οικονομικών κρίσεων: οι παρακαταθήκες της δεκαετίας του 1960, η πορεία του πληθωρισμού, η στασιμότητα, οι μεταβολές στην οργάνωση της βιομηχανίας ή την χρηματοδότηση ανέτρεψαν την υπόθεση της απaráλλακτης επαναληπτικότητας των κρίσεων, το 1973, αργότερα το 1979 και τέλος το 1983. Αναπτύχθηκαν έτσι, κατά τον R. Boyer, δύο στρατηγικές: η πρώτη αναγνωρίζει ότι οι παλαιότερες θεωρίες κατέστησαν ανεπαρκείς στην ερμηνεία των μακρο-οικονομικών εξελίξεων, παρά το γεγονός ότι οι έννοιες του «ορθολογισμού» και της «ισορροπίας» επεκτείνονται και εξειδικεύονται για να αντιμετωπίσουν παρόμοιες ανωμαλίες· η δεύτερη, σε αντίθεση με την προηγούμενη, αναγνωρίζει ότι οι σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στις προβλέψεις (: το «υπόδειγμα») και τα τεκμήρια που παράγονται προβάλλουν μια αδυναμία για την προσαρμογή των μεθόδων και των αντικειμένων στον έλεγχο της πορείας των σύγχρονων κοινωνιών. Επιβάλλεται λοιπόν η κατασκευή νέων αναλυτικών εργαλείων με τα οποία θα περιτμηθεί η ιστορικότητα των οικονομικών φαινομένων ή άλλως η μεταβλητικότητά τους στον χώρο και τον χρόνο.

Μοιραία, η διαμόρφωση «στρατηγικών» που τροφοδοτούν την Οικονομική Ιστορία. Μια από αυτές συγκροτεί το μέσο ελέγχου για την αξιοπιστία των θεωρητικών υποδειγμάτων της σύγχρονης περιόδου, πρόκειται δηλαδή για την αναγνώριση του βοηθητικού χαρακτήρα της Οικονομικής Ιστορίας έναντι των Οικονομικών Υποδειγμάτων και την μεταφορά του απόηχου των σύγχρονων αντιθέσεών τους στο δικό της πεδίο. Μια άλλη «στρατηγική» είναι η υπόδειξη από την Οικονομική Ιστορία των διαδικασιών οικονομικής διάταξης και των αρθρώσεών της με το πολιτικό, το κοινωνικό και το ιδεολογικό στοιχείο. Με τη σειρά τους οι Οικονομολόγοι παρωθούνται στην επεξεργασία μιας επαρκέστερης θεωρίας, η οποία υπερβαίνει τα όρια της οικονομίας και της τεχνολογίας. Η πορεία της Οικονομικής Ιστορίας και η σχέση της με την Οικονομική Επιστήμη δεν διαφεύγει πλέον ούτε από τις «καθαρότερες» μορφές οικονομικής σκέψης. Αντιπροσωπευτική είναι η σκέψη του R. Arena, όπως την αποτυπώνει στο ιερό βάθρο της *Revue Économique* (1991).

Ο R. Arena (1991), από το Πανεπιστήμιο της Νίκαιας, θερμός υποστηρικτής του ρεύματος της οικονομικής σκέψης για την επαναφορά στη δεκαετία του 1980 της κλασικής δυναμικής — σχηματισμός των τιμών παραγωγής, εμφάνιση των μακρο-οικονομικών διακυμάνσεων και της “*dynamique unifiée*” (R. Arena, 1990· G. Dumenil, D. Levy 1991) — παραπέμπει στους τρεις δρόμους που έχουν διαμορφωθεί ανάμεσα στην ιστορική διάσταση του κοινωνικού βίου και της οικονομικής πραγματικότητας.

Ο πρώτος δρόμος χαράχθηκε από την παραδοσιακή και ευρύτερα αποδεκτή θέση του οικονομικού στοιχείου στην ιστορία με κύρια χαρακτηριστικά: α) την ανοχή απέναντι στην απουσία αυστηρής πειθαρχίας κατά την επεξεργασία του τεκμηρίου και β) την ικανότητα να χαράζεται ο δρόμος αυτός της οικονομικής ιστορίας σε κοινωνίες του παρελθόντος, χρησιμοποιώντας αναλυτικά εργαλεία, τα οποία η σύγχρονη οικονομική ανάλυση δεν αποδέχεται.

Ο δεύτερος δρόμος είναι εκείνος που κατευθύνει την προσπάθεια να αρθρωθούν δύο βηματισμοί: ο βηματισμός της «ιστορικής κατανόησης» και ο βηματισμός της «οικονομικής ανάλυσης». Είναι το ρεύμα το οποίο εντοπίζει ή ταυτίζει τα αντικείμενα με υποθέσεις ή θεωρίες για να επαληθεύσει ή απορρίψει μέρος ή όλο από αυτές. Η τάση ήρθε στον ευρωπαϊκό χώρο από την άλλη ακτή του Ατλαντικού και έχει στο ενεργητικό της τις αξιόλογες οικονομετρικές κατασκευές αναδρομικού τύπου.

Τέλος, ο τρίτος δρόμος είναι περισσότερο φιλόδοξος: συνιστά την προσπάθεια να οικοδομηθεί η «ιστορική οικονομία» (“*Économie Historique*”). Την πρόκληση την οφείλουμε στον P. Docués και B. Rossier (όπως θα δούμε στη συνέχεια), οι οποίοι θα μας υπενθυμίσουν αυτό που έγραψε ο J. Schumpeter για τον K. Marx: «[ο K. Marx] υπήρξε ο πρώτος οικονομολόγος μεγάλης αξίας που αναγνώρισε και δίδαξε συστηματικά πως η οικονομική θεωρία μπορεί να είναι στραμμένη στην ιστορική ανάλυση και ότι η ιστορική περιγραφή είναι δυνατό να κατευθύνεται στην αιτιολογημένη ιστορία».

Πόση σημασία έχει η «επωνυμία» αυτών των δρόμων ή άλλων που χαράζονται, θα το εξετάσουμε στη συνέχεια.

III. «ΕΠΩΝΥΜΙΕΣ» ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Αποτελεί κοινοτυπία η διαπίστωση ότι η Οικονομική Ιστορία

γονιμοποιείται από την διασταύρωση επιστημονικών εργαλείων και μεθόδων χωρίς προέλευση μόνο την Οικονομική Ανάλυση. Παρά το γεγονός αυτό, η Οικονομική Ιστορία δείχνει τη μεγαλύτερη εξάρτησή της από την επεξεργασία ποσοτικών δεδομένων και την κατασκευή αναδρομικών υποδειγμάτων με αισθητή σε ορισμένες περιπτώσεις την εντύπωση περιχαράκωσής της στην «Ποσοτική Ιστορία». Η αντίληψη αυτή θα μπορούσε να έχει υπόσταση, αλλά θα πρέπει να υπομνησθεί ότι η επεξεργασία στατιστικών στοιχείων και τα αποτελέσματά τους εγγράφουν ενδείξεις, τάσεις, χωρίς να διασφαλίζεται η σύλληψη του συνολικού. Οι καμπύλες δεδομένων συναρτήσεων δεν αποτυπώνουν αναγκαστικά μια συμπεριφορά όπως και τα αποκλίνοντα ενδεχομένως ποσοτικά μεγέθη δεν αποκλείουν την ορθή περιγραφή ενός φαινομένου. Η σύνδεση του Ιστορικού της Οικονομίας με το υλικό του, τις ενδείξεις του, τις αμφιβολίες του στην ενδεχόμενη διάψευση των ελπίδων του, επιτυγχάνεται μέσα από τη συνεχή διατύπωση ερωτημάτων τα οποία υπακούουν σε ορισμένες πειθαρχίες. Τη λογική αυτή τείνει να υπηρετήσει ο «επώνυμος» προσδιορισμός της Οικονομικής Ιστορίας, διαστέλλοντάς την από την άμορφη διατύπωση ερωτημάτων σε τελική ανάλυση ξένη προς την έννοια της επιστημονικής έρευνας. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι οι «επωνυμίες» ανταποκρίνονται σε τάσεις της Οικονομικής Ιστορίας και στην προσπάθεια καταγραφής τους, ιδιαίτερα μετά την τομή που προκάλεσε στη σύγχρονη περίοδο η βιομηχανική επανάσταση. Σ' αυτή την Ιστορία περικλείονται οι ανεπτυγμένες κοινωνίες από το 18ο αι. και οι χώρες του τρίτου κόσμου από το 19ο αι., τα αντικείμενα δε και οι μέθοδοι ανάλυσης καθορίζονται από το ιστορικό τους πλαίσιο στενά συνδεόμενο με την αυξανόμενη μάζα του υλικού, τα προβλήματα αρμοδιότητάς της και την προσπάθεια να διαφυλαχθεί μια συγκεκριμένη ομοιογένεια (P. Baïroch, B. Etemad 1987, 369-401).

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις ωθούν στον εντοπισμό των «επωνύμων» δια μέσου τριών αξόνων, όπως έδειξαν οι P. Baïroch - B. Etemad (ό.π.). Ο πρώτος άξονας αφορά την προσέγγιση που χρησιμοποιείται, δηλαδή την αφομοίωση από την Οικονομική Ιστορία των μεθόδων της Οικονομετρίας (: Κλειομετρία), σε τελική ανάλυση την επέκταση της στατιστικο-μαθηματικής ανάλυσης. Το είδος της προσέγγισης θεμελίωσε τη διάκριση ποσοτική-«φιλολογική» ιστο-

ρία, προσδίδοντας υπόσταση στη σημαντική επέκταση των οικονομικών προσεγγίσεων και ωθώντας σε αναπροσανατολισμούς τις επιθεωρήσεις διεθνούς εμβέλειας, όπως την *The Journal of Economic History* από το 1960. Η επόμενη δεκαπενταετία συνιστά την περίοδο «απογείωσης» των άρθρων ποσοτικής και στατιστικο-μαθηματικής σύνθεσης, διαμορφώνοντας όπως ήταν φυσικό ένα άλλο κριτήριο κωδίκων επικοινωνίας ανάμεσα στους Ιστορικούς της Οικονομίας που γράφουν σε μία γαλλική επιθεώρηση (*Annales E.S.C., Revue d'Histoire Économique et Sociale*) έναντι εκείνων που απευθύνονται σε αγγλόφωνη επιθεώρηση (*The Journal of Economic History, The Economic History Review*).

Ο δεύτερος άξονας διαμορφώνεται από τα αντικείμενα των Ιστορικών της Οικονομίας. Η σταθερή κυριαρχία των θεμάτων για τις σημαντικές μεταβολές στις δομές του σύγχρονου κόσμου, όπως λ.χ. τα προβλήματα του πληθυσμού, τη διατροφή και φυσικά τη γεωργία. Τα θέματα της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης αντιμετωπίζονται με αξιοσημείωτη σταθερότητα, αλλά η ιστορία της υπανάπτυξης καταλαμβάνει όλο και μικρότερη θέση στη σκέψη των Ιστορικών της Οικονομίας, αποτέλεσμα της κάμψης των σπουδών στα θέματα της αποικιοκρατίας, τον περιορισμένο αριθμό των ερευνητών, οι οποίοι εξειδικεύονται στην Οικονομική Ιστορία του Τρίτου Κόσμου και βεβαίως στο είδος και την ποιότητα των διαθέσιμων πληροφοριών. Προσεγγίσεις παρόμοιες με του P. Bairoch για την σύγκριση του ΑΕΠ των ανεπτυγμένων χωρών με των χωρών του Τρίτου Κόσμου για την περίοδο 1750-1913 δεν απαλλάσσονται επιφυλάξεων για την αξία συμπερασμάτων όπως αυτού ότι στις αρχές του 19ου αι. υπήρξε μικρή διαφορά εισοδήματος ανά κάτοικο ανάμεσα στις μελλοντικά ανεπτυγμένες χώρες και τις μετέπειτα προσδιορισμένες υπανάπτυκτες στην αρχή της βιομηχανικής επανάστασης, δηλαδή ότι οι διεθνείς ανισότητες τοποθετούνται στις αρχές του 19ου αι., και οι διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες χωρών όλο και περισσότερο αυξάνουν (J. Batou 1991). Διαγράφεται λοιπόν ένας ακόμη άξονας στον οποίο κινούνται οι Ιστορικοί της Οικονομίας, ο γεωγραφικός χώρος, υπαγόμενος άλλωστε στην κλασική σύνδεση γεωγραφίας και ιστορίας και υποκείμενος στην διαθεσιμότητα και φερεγγυότητα των τεκμηρίων ή την προνομιακή έρευνα ορισμένων περιοχών του κόσμου. Παρακάμπτοντας τη λογική των

αξόνων θα επιχειρήσουμε τον επώνυμο εντοπισμό συμβολών στη διαμόρφωση των μεθόδων και της θέσης της Οικονομικής Ιστορίας μέσα από τις συμβολές του Jean Marczewski, του Bernard Rossier και του Robert Boyer.

III.1. Ο J. Marczewski και η «ποσοτική ιστορία»

Η «αιτιολογημένη ιστορία» αποτελεί, μεταξύ άλλων, άνοιγμα στον λαμπρό κόσμο της μεθοδολογίας. Δεν είναι στις προθέσεις μας να θίξουμε εδώ το μεγάλο αυτό ζήτημα. Θα επιδιώξουμε όμως με επιλεκτικό τρόπο να καταγράψουμε τις αναπτυσσόμενες εξαρτήσεις στον επώνυμο αυτό δρόμο, δεδομένου ότι χαρακτηριστικό του αποτελεί η τεχνική που επιδιώκει να καταστήσει τη μάζα των τεκμηρίων επιχειρησιακή. Αναδεικνύεται ένας επιθετικός προσδιορισμός που καθιστά την Ιστορία ενυπόστατο επιστημονικό χώρο απολακτίζοντας οριστικά τον χαρακτηρισμό του ανεστίαστου διανοητικού εγχειρήματος και συνεπώς τον περιθωριακό ρόλο στις επιστήμες του ανθρώπου.

Θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι ο βίος της «επώνυμης» ιστορίας είναι αρκετά πρόσφατος και σηματοδοτείται από εντυπωσιακές εξελίξεις. Γεννημένη το 1929, τη χρονιά της Μεγάλης Κρίσης, στη δεκαετία του 1950 αποτελεί τη δημιουργική εστία των νέων προσεγγίσεων. Το ερέθισμα προήλθε από την έντονη παρέμβαση της οικονομικής θεωρίας στα γεγονότα και την υιοθέτηση των εκλεπτυσμένων μεθόδων που προσφέρει η στατιστικο-μαθηματική ανάλυση. Γίνεται λοιπόν δυνατή η επεξεργασία ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων, τα οποία αποτυπώνουν πλέον και ερμηνεύουν τάσεις ή νόμους των φαινομένων. Έτσι προέκυψαν «επίθετα» για την ιστορία τα οποία αποκαλύπτουν τον τύπο της επεξεργασίας στα εθνικά σύνορα ανάπτυξης της ιστορικής έρευνας:

α) η *nouvelle histoire* ή η *neue Wirtschaftsgeschichte* στον γαλλόφωνο και γερμανόφωνο χώρο αντιστοίχως προσανατολίζονται στην τάση της *histoire quantitative* (ποσοτικής ιστορίας) για τους οικονομολόγους, της *histoire sérielle* (σειραϊκής ιστορίας) για τους ιστορικούς και της *économetrie retrospective* (αναδρομικής οικονομετρίας) για τους προωθημένους οικονομικούς ιστορικούς, οι οποίοι ενσωματώνουν στην ανάλυσή τους το θεμελιώδες εργαλείο της ανώτερης

οικονομικής ανάλυσης, δηλαδή τις αυστηρές μεθόδους της οικονομετρίας·

β) η New Economic History θα αναπτυχθεί στην άλλη ακτή του Ατλαντικού και θα εξειδικευθεί ακόμη περισσότερο στην τάση της *econometric history* (οικονομετρική ιστορία) και την *cliometrie* (κλειομετρία) (H.U. Wehler 1973· P. Chaunu 1978).

Είναι σαφές, κατ' αρχήν, ότι οι τάσεις αυτές ενσωματώνουν διαφορετικούς βαθμούς στην αφομοίωση των τεχνικών της στατιστικής μεθοδολογίας. Η συστηματική τους εφαρμογή στα εθνικά μεγέθη θα ωθήσει στην έννοια του αναδρομικού εθνικολογιστικού υποδείγματος χάρη στη χρήση των μακρο-οικονομικών μεγεθών: στα υποδείγματα αυτά εγγράφονται, ταξινομούνται και αναλύονται κάθε χρόνο οι ροές αγαθών, παραγωγικών συντελεστών και αποθεμάτων (π.χ. δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις, εξέλιξη του εθνικού εισοδήματος, μεταβολές των τιμών κτλ.).

Ο πρόδρομος των αναλύσεων αυτών στην δεκαετία του '60, J. Marczweski, μας θέτει για μια ακόμη φορά μπροστά στο αντικείμενο της Ιστορίας, δηλαδή την μελέτη και ερμηνεία των γεγονότων στο χώρο και το χρόνο. Η ιστορία, προσαρμοσμένη στον συγκεκριμένο τύπο γεγονότων, των οικονομικών "*s'attache a rendre compte de l'évolution des structures, à décrire des modes de production, à apprendre les résultats obtenus de point de vue du bien-être matériel des populations et de la puissance politique et militaire des États*" (J. Marczweski, 1961, III).

Η πρόταση του J. Marczweski αποτέλεσε την αφορμή για την ανάπτυξη μιας σημαντικής συζήτησης ανάμεσα σε δύο κορυφαίους γάλλους ιστορικούς της εποχής μας: τον μαρξιστή P. Vilar και τον φιλελεύθερο P. Chaunu. Ο πρώτος δια της συστηματικής καθολικής ποσοτικοποίησης χαράζει τη γραμμή της ιστορικής αναδρομικής οικονομετρίας από τη στιγμή της κατασκευής ενός υποδείγματος με τις στήλες ενός υποθετικού πίνακα εισροών-εκροών. Σε τελική ανάλυση εισάγει τη νεο-κλασική έννοια της γενικής ισορροπίας από τη μακρο-οικονομία στην ιστορική ανάλυση. Ο δεύτερος, ο P. Chaunu, επιδιώκει «το αποφασιστικό, από επιστημονική άποψη, πλεονέκτημα να υποκαθιστά το ασύλληπτο 'γεγονός' της θετικιστικής ιστορίας με την τακτική επανάληψη ορισμένων δεδομένων που έχουν επιλεγεί και κατασκευασθεί βάσει του παρεμβλητικού τους

χαρακτήρα». Αυτό το οποίο προτείνει είναι η «σειραϊκή ιστορία», η οποία αποτελεί τον αναγκαίο αλλά όχι και επαρκή όρο της αυστηρής ποσοτικής ιστορίας. Η θέση του Chaunu διατηρεί τις γέφυρες με την αναδρομική οικονομετρία και την ποσοτική ιστορία αλλά διακρίνεται από αυτήν αφού “*l’histoire sérielle englobe toutes les histoires quantitatives, mais elle les dépasse, elle est, presque par définition, l’histoire de demain, partie à la conquête du troisième niveau, tâtonnant aux limites des systèmes de civilisations*” (P. Chaunu, 1978, 137). Εμμέσως προκύπτει από το προηγούμενο απόσπασμα η θέση του P. Chaunu για τη σχετική ανεπάρκεια των ερμηνειών που προέρχονται από την ποσοτική ιστορία. Κατά συνέπεια, η αφομοίωσή της από την σειραϊκή ιστορία είναι το αποτέλεσμα του ρόλου που διαδραματίζει η οικονομική ιστορία: συνιστά λιγότερο ένα αντικείμενο και περισσότερο μια διανοητική στάση, ένα παράγωγο συνόλου μεθόδων και τρόπων προσέγγισης. Άμεσο προβάλλει το ερώτημα: ποιες συνθήκες ώθησαν στη δημιουργία της διανοητικής αυτής στάσης. Την απάντηση θα μας δώσει η διανοητική πορεία του θεμελιωτή της «ποσοτικής ιστορίας» και η διαπίστωση ότι η μετάπλαση του *homo oeconomicus* της New Economic History στον *homo soziologicus* της Nouvelle Histoire θα επιταχυνθεί από την παρέμβαση της γαλλικής ιστοριογραφικής σχολής, αναδεικνύοντας τον *homo historicus*. Οι σημαντικές στιγμές των σχέσεων της Οικονομίας και της Ιστορίας παρουσιάζονται όταν και οι δύο εκβάλλουν ταυτοχρόνως σε μορφές βίου όπως αυτή του Jean Marczewski.

Γεννημένος στη Βαρσοβία το 1908 ο J. Marczewski απέκτησε γαλλική παιδεία από τα μαθητικά του χρόνια και στη συνέχεια σπουδάζοντας μαθηματικά, φιλοσοφία και νομικά στο Στρασβούργο· υπηρετώντας μέχρι τον πόλεμο στη διπλωματική υπηρεσία της χώρας εξειδικεύεται σε θέματα εμπορικών συναλλαγών. Συμμετέχοντας στην πολωνική αντίσταση, όπως εκδηλώνεται στη Γαλλία, μετά την δραπετεύσή του από στρατόπεδο συγκέντρωσης, υποστηρίζει τον Ιούνιο του 1941 στη Νομική Σχολή του Παρισιού τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο “*La politique monétaire et financière du IIIe Reich*”. Τρία χρόνια αργότερα, το 1944, συλλαμβάνεται από την Gestapo και φυλακίζεται στο περίφημο στρατόπεδο του Maht-hausen· από τους συμμαχικούς δε βομβαρδισμούς θα ταλαιπωρηθεί από δεκάδα και πλέον εγχειρήσεων για την αποκατάσταση της

υγείας του μετά την απελευθέρωσή του (5·5·1945). Οικονομολόγος και Ερευνητής, συνδέεται από το 1945 με τον F. Perroux, διευθύνοντας το Ινστιτούτο Εφαρμοσμένων Οικονομικών Ερευνών, σύμβουλος στην Ευρωπαϊκή Οργάνωση Οικονομικής Συνεργασίας για την επεξεργασία του πρώτου διεθνούς συστήματος Εθνικών Λογαριασμών και τέλος, ως agrégé Οικονομικών Επιστημών από το 1950 διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Caen, στο Ινστιτούτο Πολιτικών Επιστημών του Παρισιού και από το 1959 είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού (J. Marchal 1990, 697-702). Το έργο του, διασταύρωση της Οικονομικής Σκέψης και της Ιστορικής Ανάλυσης, εμπνευσμένο από το πεδίο της Οικονομικής θεωρίας, προσφέρεται αποτύπωμα μείζονων προσωπικών βιωμάτων, τα οποία δεν distάζει να καταγράψει στη διάρκεια μιας εικοσαετίας (ραγδαίας ανάπτυξης των οικονομικών συστημάτων, ιδίως μετά τον πόλεμο), 1941-1961: από το περιεχόμενο της διατριβής του μέχρι τη δεξίωση από τον διευθυντή των *Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée* (1961), τον F. Perroux, το αποτέλεσμα της έρευνας για τη θεωρητική και εμπειρική στήριξη της “Histoire Quantitative de l'économie Française”.

Πράγματι στην διατριβή του, όπως παρατηρεί ο J. Marchall, ο Marczewski διαπραγματεύεται την πολιτική που ακολουθεί μια κυβέρνηση, όταν επιχειρεί να αντιμετωπίσει σημαντική ανεργία χρησιμοποιώντας το έλλειμμα του δημόσιου προϋπολογισμού και καλύπτει αυτό εκδίδοντας χαρτονόμισμα, ώστε να προκαλέσει την ανάκαμψη. Το θέμα απασχόλησε τον J.M. Keynes το 1936 στη «Γενική θεωρία» και πρότεινε παρόμοια πολιτική, μη γνωρίζοντας ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Αντλώντας την επιχειρηματολογία του από την πολιτική που άσκησε η γερμανική κυβέρνηση για τη χρηματοδότηση των μεγάλων έργων ώστε να απορροφήσει την ανεργία, διατύπωσε την κεϋνσιανή διαδικασία, προχώρησε δε και περισσότερο από τον J.M. Keynes, υποστηρίζοντας ότι η πολιτική αυτή δεν προσφέρει πραγματική λύση στο πρόβλημα της ανεργίας: η παράταση της ανεργίας για ορισμένο χρόνο οδηγεί στον πληθωρισμό και ο έλεγχος του πληθωρισμού υποχρεώνει την κυβέρνηση να υποταχθεί και πάλι στις συνέπειες της ανεργίας. Η ενασχόλησή του αργότερα σε ένα άλλο πεδίο, τον κεντρικό σχεδιασμό των Οικονομιών, δηλαδή την παρέμβασή του στη συζήτηση για τον αυταρχικό καθο-

ρισμό των ποσοτήτων και των τιμών των διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών, θα του επιτρέψει να υποστηρίξει ότι η παρουσία ποιοτικών εξωγενών μεταβλητών ωθεί στην εφαρμογή ενδεικτικών προγραμμάτων μέσης ή βραχείας διάρκειας. Τα προγράμματα αυτά αφορούν τη διατύπωση σχεδίων έργων υποδομής και επιτρέπουν στην οικονομία επαρκή βαθμό ελευθερίας, ώστε να μπορεί να προσαρμόζεται σε όλες τις καταστάσεις. Οδηγείται κατά συνέπεια δια της Ποσοτικής Οικονομίας σε ανάλογες συμβολές προς το έργο του S. Kuznets, δηλαδή τη θεμελίωση σειρών σε χώρες οι οποίες διαθέτουν επαρκή στατιστική βάση για τα θεμελιώδη μεγέθη των εθνικών λογαριασμών (: το ακαθάριστο εθνικό προϊόν, την κατανάλωση, την επένδυση κτλ.). Η εμπειρική εμφάνιση των οικονομικών νόμων και ο έλεγχος των θεμελιώσεων της επαγωγικής σκέψης του επέτρεψε, μελετώντας κάθε μεγάλη περίοδο της γαλλικής οικονομίας από το 1789 ως το 1935, να διαμορφώσει ένα πλήρες και συνεκτικό δίκτυο εθνικών λογαριασμών. Ο J. Marczewski, αντιθέτως προς τον S. Kuznets, δεν παρέκαμψε τις ιστορικές μεταβλητές ως συντελεστές που δεν επανέρχονται μεταξύ περιόδων ή μεταξύ χωρών, αλλά τις χρησιμοποίησε στους διαθέσιμους λογαριασμούς για να μελετήσει το παίγνιο των μεταβλητών (J. Marchal ό.π.).

Η γένεση της Ποσοτικής Ιστορίας και του πνεύματός της θα αποτυπωθεί καταρχήν στα έργα τα οποία θεωρεί ότι εφαρμόζουν την ποσοτική ανάλυση στην ιστορία (F. Simiand 1932· E. Labrousse 1933· A. Chabert 1945), κυρίως όμως από τον τρόπο που ορίζεται η χρήση της στατιστικής και των στατιστικών: “Une histoire économique qui utilise la statistique et les statistiques n’est pas “quantitative” tant que sa démarche de base, c’est-à-dire le choix des faits à retenir, ne se fait pas par des méthodes quantitatives, et tant que les conclusions auxquelles elle conduit ne se pretent pas à une expression quantitative intégrale” (J. Marczewski 1961, IV). Ένα πνεύμα το οποίο θα εγκολπωθούν ιστορικοί της αντίπερας όχθης και του μεγέθους ενός P. Chaunu και P. Vilar, όπως σημειώσαμε προηγουμένως. Ταυτόχρονα, ο J. Marczewski θα κατευθυνθεί μέσα από τις συλλήψεις του αυτές στην ερμηνεία δύο δεινών που έχουν τις ρίζες τους στον 19ο αι., την διακρινόμενη παρουσία του πληθωρισμού και της στασιμότητας, της οικονομικής κάμψης και ανεργίας και την σύμπτωση των δύο φαινομένων στην κυρίαρχη και βασανιστική έννοια

του «στασιμοπληθωρισμού». Η προσπάθειά του, παρατηρεί ο J. Marchal, να καθορίσει τα πληθωριστικά και αντιπληθωριστικά κυκλώματα, τον οδηγεί στη διαπίστωση ότι η παγκόσμια ανάπτυξη επιτυγχάνεται αναγκαστικά απο εναλλακτικές φάσεις επέκτασης που τείνουν να επιταχυνθούν και στασιμότητας που μπορούν να στραφούν σε ύφεση. Σαφής πλέον η θέση του: καμία χώρα πλέον στην οικονομία του 20ού αι. δεν μπορεί να αυτονομηθεί από την παγκόσμια εξέλιξη. Ένας κύκλος με δύο πειθαρχίες και τρεις σταθμούς, βιωματικά εκβάλλοντας στο πεδίο της Οικονομικής Ιστορίας: από την Οικονομική Επιστήμη, στην Ιστορία και ξανά στην Οικονομία, αλλά στο επίπεδο εκείνο που τροφοδοτήθηκε ιδιαίτερα από τη σύμπλευση των δύο επιστημών. Πρόκειται ασφαλώς για τους οικονομικούς κύκλους.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι η νηπιακή ηλικία της Οικονομικής Ιστορίας τοποθετείται στον ορίζοντα της όγδοης και ένατης δεκαετίας του 19ου αι. και την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. Είναι η εποχή επέκτασης των σιδηροδρόμων, της ανάπτυξης της οικονομικής σκέψης, του W. Pareto και των «μαρξινολιστών». Η εποχή αυτή θα εγγράψει στη φιλελεύθερη πολιτική την έννοια του οικονομικού κύκλου, όπως τον επεξεργάστηκαν οι Kitchin και Juglar και πρόβαλε η μαρξιστική κριτική. Είναι επιπλέον η εποχή που θα γεννηθούν δύο περίφημες επιθεωρήσεις: η μία εκδίδεται στη Γερμανία και είναι η *Vierteljahrschrift für sozial- und Wirtschaftsgeschichte* το 1893· η άλλη εκδίδεται στη Γαλλία το 1908 και είναι η *Revue d'Histoire Économique*. Βέβαια, όπως ήδη σημειώσαμε, η μεγάλη ώθηση που θα απορρίψει την απροσδιοριστία της Οικονομικής Ιστορίας έρχεται το 1929 με την έκδοση των *Annales*, οι επόμενες δε δύο δεκαετίες θα φέρουν σε επαφή την Οικονομική Ιστορία με τη «δυναμική της συγκυρίας» και την ανάλυση του ζεύγους χώρος-χρόνος. Τέλος, οι επιδράσεις του κεϋνσιανισμού και της μακρο-οικονομικής θεωρίας θα προετοιμάσουν τις δραματικές εξελίξεις της περιόδου 1945-1965: η επαναστατική σύνδεση της Λογικής με την Οικονομική Επιστήμη και η δημοσίευση των έργων των Koopman και Kuznets θα σημάνει την ενηλικίωση της αμερικανικής οικονομικής ιστορίας, η οποία ταυτίζεται με την κατασκευή των εθνολογιστικών υποδειγμάτων, ό,τι δηλαδή οικοδόμησε η σκέψη της Ποσοτικής Ιστορίας από τον J. Marczewski.

III.2. Ο B. Rossier και η «ιστορική οικονομία»

Ο λόγος του καθηγητή, αγρονόμου, ειδικού της ανάπτυξης, συγγραφέα γόνιμων σκέψεων σε ένα μεγάλο αριθμό έργων, άρθρων, εισηγήσεων θα κοπεί τραγικά στα 60 χρόνια του το 1991. Στον συνεργάτη του, σημαίνοντα στοχαστή της οικονομικής και ιστορικής γαλλικής σκέψης, Pierre Dockes, οφείλουμε το ανθρώπινο και επιστημονικό πορτραίτο του υπέρμαχου της *Économie Historique* (P. Dockes 1991, 825-831). Οι «Αγροτικές δομές και η οικονομική ανάπτυξη» (B. Rossier 1969), διδακτορική διατριβή που υποστήριξε το 1967 στη Σχολή Οικονομικών Επιστημών της Grenoble, του άνοιξαν το δρόμο του καθηγητή της πολιτικής οικονομίας και την απονομή της *agrégation* στην οικονομία το 1970, βοηθώντας τον να καταλάβει τη θέση του κοσμήτορα στη νέα σχολή οικονομικών επιστημών του πανεπιστημίου του Saint-Etienne, κατόπιν την διεύθυνση του Centre de recherche en Développement comparé και του Centre de recherche sur les dynamiques et l'économie des ressources μετά το 1974. Από τότε διευθύνει τα σεμινάρια του στην École des Hautes Etudes en Sciences Sociales και διδάσκει στο εξωτερικό, ιδίως στις χώρες του Maghreb. Αβίαστα προκύπτει η οικονομική του παιδεία: ήδη από το 1952 ως φοιτητής του Εθνικού Αγρονομικού Ινστιτούτου στο Παρίσι προσανατολίζεται στη γνώση της τεχνολογίας και τη μελέτη των αγροτικών κοινωνιών, επιλέγοντας παράλληλα ως πεδίο δραστηριότητας τη θέση του γεωργικού εργάτη για μεγάλο διάστημα πριν αρχίσει την επαγγελματική του σταδιοδρομία. Για τρία χρόνια (1958-1961) τον βρίσκουμε να ασχολείται με τις εφαρμογές της αγρο-υδραυλικής, ουσιώδες πεδίο έρευνας για τις χώρες σε ανάπτυξη, ενώ η πολιτικο-συνδικαλιστική του δράση διευκολύνει την αλληλεγγύη του προς το εργατικό κίνημα. Την ίδια στιγμή ολοκληρώνει τις οικονομικές του σπουδές. Το 1965 δημοσιεύει με τον R. Dumont το περίφημο έργο «Κατευθυνόμεθα στο λειμό» (R. Dumont, B. Rossier 1969), δύο δηλαδή χρόνια ενωρίτερα από την υποστήριξη της διατριβής του.

Οι καταβολές του ουμανιστικού πορτραίτου, κι η συνηγορία του για την Ιστορική Οικονομία δεν βρίσκονται, κατά τον P. Dockes, στην παιδεία του, την επαγγελματική του σταδιοδρομία ή τις επιστημονικές του εργασίες. Τοποθετούνται στον οικογενειακό του βίο, στην καθημερινή του ζωή, στη χριστιανική του πίστη. Οι θρησκευ-

τικές του ανησυχίες, η συμμετοχή του μαζί με τη γυναίκα του στην κίνηση *Vie Nouvelle* και στην πολιτική ομάδα που εμπνέεται από το όραμα ενός Pierre Mendes France τον εναντιώνουν στην ηθική κατάπτωση του καπιταλισμού και τον κομμουνιστικό ολοκληρωτισμό, σε όλες τις μορφές τυραννίας, είτε τη γραφειοκρατική είτε της αγοράς, στην κυριαρχία μιας «ουδέτερης» τεχνολογίας διαμορφωμένης από πολλαπλές ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις ή τέλος στην σπάταλη κατανάλωση. Η πορεία του θα σημαδευθεί μετά το 1973 από το ταξίδι του στην Αμερική, την πλούσια οικογενειακή του ζωή και τέλος τον θάνατο το 1983 του γιου του.

Οικογενειακή ζωή και διανοητικές επιρροές τροφοδότησαν την πορεία του: ο ριζοσπαστικός χριστιανικός σοσιαλισμός και οι αναγνώσεις του έργου του K. Marx θα τον οδηγήσουν στην απόρριψη του ιστορικού ματεριαλισμού και τη μονόδρομη κατεύθυνσή του. Από τον K. Marx όμως στη δεκαετία του '70 θα συγκρατήσει το ρόλο των ταξικών αγώνων στην ιστορία ενσωματώνοντας τις κοινωνικές συγκρούσεις σε μια ανάλυση πιο γενική: τη διαλεκτική σχέση συγκρούσεων και νεωτερισμών. Αν και έθεσε την μαρξιστική θεωρία της αξίας στη λογική της «μετά-οικονομίας» κατά τον τρόπο της J. Robinson, εκτιμούσε ότι είναι δυνατή η ανασύνδεση της σφαίρας των τιμών και των αξιών. Ιδίως οι αναγνώσεις του έργου του Ricardo τον είχαν πείσει για τον κεντρικό χαρακτήρα της έννοιας οικονομικό πλεόνασμα, όπως το βρίσκουμε στους μεγάλους οικονομολόγους από τον F. Quesnay ως τον P. Sraffa. Αποδεικνύεται ένας οπαδός της σχολής του Cambridge, τόσο ως προς τη θεωρία του κεφαλαίου όσο και προς τη διανομή και την ανάπτυξη. Ταυτόχρονα επηρεάζεται από την ανάγνωση του J. Schumpeter: παρά το γεγονός ότι ασκεί κριτική στην τεχνοκρατία ή τον οικονομισμό, καθώς και στο ρόλο των «μεγάλων ανδρών», υιοθετεί τον τονισμό των μεγάλων νεωτερισμών, την αναπτυξιακή δυναμική, τους ρυθμούς μεγάλης διάρκειας. Μια περίφημη ρήση του J. Schumpeter από το έργο του «Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία» έγινε δική του, γράφει ο P. Dockes: «η οικονομική θεωρία του μέλλοντος [οφείλει να είναι] μία θεωρία που έρχεται όχι μόνο επάνω σε έναν απροσδιόριστο αριθμό ειδικά διακεκριμένων καταστάσεων ή στη λογική της ποσοτικής οικονομίας, αλλά [μια οικονομική θεωρία] επάνω στην πραγματική διαδοχή αυτών των καταστάσεων [...]». Από εδώ προκύ-

πει το έντονο ενδιαφέρον του για την Ιστορία και μάλιστα την κορυφαία εκδοχή της σχολής των Annales, τον Lucien Febvre και τον Marc Bloch μέχρι τον Fernand Braudel· αξιοπαρατήρητη η επιρροή που άσκησε σ' αυτόν η ανάγνωση των *Caractères originaux de l'histoire rurale française*. Η οικοδόμηση της *Économie Historique* ως δομικά υλικά της θα έχει τη σκέψη του Marx, τον Schumpeter και τη Σχολή των Annales. Στο πνευματικό περιβάλλον της Σχολής, την *École des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, ένα χρόνο πριν από το θάνατό του, ο B. Rossier όριζε το αντικείμενο των σεμιναρίων του μαζί με τον P. Dockes, την *Théorie de l'innovation et Économie Historique*: “Une lecture critique des théories de l'innovation et une construction d'une problématique de l'innovation majeure analysée dans ces rapports avec les configurations conflictuelles et les conjonctures longues (dialectique innovation / conflit). Une réinterprétation de certains moments historiques et de question d'actualité. Une contribution au débat entre économie et histoire”.

Παράλληλα με τις εργασίες και τη διδασκαλία του R. Dumont, ο B. Rossier κινείται και αυτός στην κατεύθυνση στην οποία οφείλουν να ενταχθούν μέσα στην οικονομία οι αγροτικές τεχνικές, δηλαδή την πολιτική διάσταση του κοινωνικού και του πολιτισμικού στοιχείου. Ταυτόχρονα, ένας μεγάλος αριθμός σύγχρονων οικονομολόγων τον επηρεάζουν σε βαθμό ώστε να επιδιώκει να γράψει ένα βιβλίο για τον καθένα: για τον W. Leontief πρόλαβε να γράψει· για τους άλλους, όπως τον A. Hirschman, τον F. Perroux η προσπάθειά του έμεινε μετέωρη. Στο στόχαστρό του και οι ριζοσπάστες οικονομολόγοι, όπως ο P. Sweezy ή της σχολής του Cambridge ο N. Kaldor, ο L. Pasinetti ή η J. Robinson. Οι ιστορικοί είχαν βέβαια τη θέση τους στη σκέψη του: ο F. Braudel και τα μεγάλα του βήματα για τη μακρά διάρκεια, τους χρόνους της Ιστορίας, την οικονομία-κόσμος, όχι όμως και τη σύλληψή του για τον καπιταλισμό· ο G. Duby με τα κλασικά έργα του *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval* ή εκείνο των *Temps des Cathédrales*· ο M. Postan και ο I. Wallerstein.

Η συνεκτικότητα του έργου του, παρά το μεγάλο εύρος του, συνάγεται από τις πρώτες εργασίες του, ιδίως τη διδακτορική του διατριβή, όπου θέτοντας την ανάλυση των αγροτικών συνθηκών στις κοινωνικές δομές, επεκτείνεται στη μακρά ιστορία προσανατολι-

σμένη στο ζήτημα της ανάπτυξης αρθρώνοντας θεωρητικές ευαισθησίες και πρακτικές προτάσεις. Οι εργασίες του θα διαδεχθούν η μια την άλλη σε διάφορες χώρες, όπως το Maghreb ή τη Νότια Αφρική και συμβάλλοντας στο έργο διεθνών οργανισμών (UNESCO, FAO, Ηνωμένα Έθνη). Οι θεωρητικές του μελέτες για την ανάπτυξη διαδόθηκαν σε όλο τον κόσμο, κύριος άξονας των οποίων ήταν η οικοδόμηση της ανάπτυξης: η ανάπτυξη οφείλει να στηριχθεί στους χωρικούς και προϋποθέτει τεχνικές οι οποίες επιλέγονται από τους ίδιους· αυτό γίνεται είτε ατομικά είτε σε κολλεκτιβιστική βάση, η οποία ασκείται δημοκρατικά. Πρόκειται για μια δημοκρατία η οποία έχει αφετηρία την κοινωνική βάση και προσαρμόζει τεχνικές οι οποίες ανταποκρίνονται στις ανάγκες της. Οι θέσεις του τον απομακρύνουν από τη λογική των μεγάλων projets, των μεγάλων έργων ή τον σχεδιασμό των μεγάλων υδραυλικών κατασκευών στην αγροτική κοινωνία· η απόκλιση δηλώνει την απόρριψη των γραφειοκρατικών ή καπιταλιστικών αποφάσεων και των μονοπωλιακών επιλογών, οι οποίες συνιστούν μορφές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Τι συνιστά για τον B. Rossier η τεχνολογική εφαρμογή, μας το δηλώνει πολύ καθαρά ο P. Dockes: «γι' αυτόν η εφαρμογή της τεχνολογίας δεν οφείλει να δηλώνει ένα τεχνολογικό συντηρητισμό, αλλά τη γνώση του υψηλού κινδύνου από τη βίαιη αλλαγή, όταν επιβάλλεται από έξω, παρούσα στις εύθραυστες οικονομίες πληθυσμών που ζουν στο όριο επιβίωσης και [επιπλέον την γνώση για] τη δημοκρατική κυριαρχία της τεχνολογικής αλλαγής, το μόνο μέσο περιορισμού αυτών των κινδύνων στην κίνηση προς τα εμπρός». Αργά και σταθερά αναδεικνύεται το πολιτικό στοιχείο: η δημοκρατική κυριαρχία προϋποθέτει μια κοινωνική μεταβολή υπόφορη των σχέσεων πολιτικής δύναμης. Ποτέ όμως ο «στόχος» δεν μπορεί να δικαιολογήσει τα «μέσα» και αντίστροφα τα «μέσα» κινδυνεύουν να μιάνουν το «στόχο». Οι φόβοι του για τις παγίδες της ιστορίας και η σκέψη του ότι οι άνθρωποι οφείλουν να τις αντιμετωπίζουν με γενναιότητα στάθηκε η αιτία για να οικοδομήσει την «*utopie concrete*». Και όχι μόνο οι επιταγές της αγοράς και η σημασία της συλλογικής δράσης τον οδήγησαν μαζί με τους συναδέλφους του της Grenoble να επεξεργασθεί ένα υπόδειγμα «αποκεντρωμένης σχεδιοποίησης».

Η πορεία της σκέψης του θα συνεχισθεί μέσα από ισχυρές δονήσεις: η παραμονή του στις Ηνωμένες Πολιτείες και η οικονομική

κρίση του 1973 τον ευαισθητοποιούν απέναντι στους μηχανισμούς της ανάπτυξης και τις καπιταλιστικές κρίσεις, όπως εκδηλώνονται στις μεταβολές συσσώρευσης και τις προσαρμογές στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Αποτέλεσμα της ευαισθησίας του αυτής θα είναι το έργο του «Ανάπτυξη και κρίση καπιταλιστικές» (80), μια κριτική ανάλυση των θεωριών της ανάπτυξης και μια εμβάθυνση στον ορισμό της τεχνικής ως κοινωνικής σχέσης. Αναρωτιέται για το «περιεχόμενο της ανάπτυξης» και αμφισβητεί την παγκοσμιότητα της κατανάλωσης και την έννοια της προόδου, κατά το σχήμα «για ποιον» και «γιατί», σηματοδοτώντας έτσι εναλλακτικούς δρόμους. Οδηγήθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 σε μια γενικότερη θεωρητική σύλληψη για τους οικονομικούς ρυθμούς και ειδικότερα τις μακρές κινήσεις. Αυτές οι τελευταίες προσεγγίζονται στη σκέψη του αντίστροφα προς τη συνηθισμένη ανάλυση: αφετηρία του δεν αποτελεί πλέον η ανάλυση των οικονομικών ρυθμών *stricto sensu*, αλλά ο επαναπροσδιορισμός των μακρών αυτών συγκυριών εκκινώντας από την ανάλυση των «παραγωγικών τάξεων» (*“ordres productifs”*): πρόκειται για τις ειδικές μορφές που προσλαμβάνει ο καπιταλισμός σε κάθε ένα από τα επίπεδά του, η λογική λειτουργίας του — ο τρόπος συσσώρευσής του και ρύθμισης — και «αποδιάρθρωσης», η ασυνεχής διαδοχή περιόδων δημιουργικής αποδιάρθρωσης. Συσχέτισε από το ένα μέρος τις περιόδους όπου η «παραγωγική τάξη» ενεργοποιείται και φάσεις μακράς επέκτασης και από το άλλο μέρος την περίοδο αποδιάρθρωσης και τις περιόδους μακράς ύφεσης, οι οποίες αποτελούν στιγμές «κοινωνικών πειραματισμών», ανάδυσης σημαντικών νεωτερισμών (τεχνικο-οικονομικών αλλά ταυτόχρονα κοινωνικών και πολιτισμικών), οι οποίοι προσορμίζονται σε μια νέα «παραγωγική τάξη», καθώς υποστηρίζει στους «Οικονομικούς ρυθμούς» που έγραψε με τον συντάκτη αυτής της μνήμης, τον P. Dockes. Οι απόψεις και τα εννοιολογικά του εργαλεία τον εγγράφουν στις προσεγγίσεις των νεο-εξελιστών, στο ρεύμα των νεο-σουλμπετεριανών και στις θέσεις των «ρυθμιστών», οι οποίες αναπτύχθηκαν με ιδιαίτερη φροντίδα κατά τη δεκαετία του '80 στη Γαλλία, στην τάση δε αυτή θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Οι μακροί ρυθμοί και η ανάλυσή τους θα τον οδηγήσουν στην προοπτική της πολύ μακράς διάρκειας, δηλαδή αυτής της μορφοποίησης του καπιταλισμού. Στο τέλος της δεκαετίας του '80 θα επα-

νακάμψει στην έρευνα των μεγάλων φάσεων ωρίμανσης του καπιταλισμού με σκοπό να ανατοποθετήσει την κοινωνική και οικονομική συγκυρία στην ανάλυση μιας εξέλιξης που κτυπά τον μακρύ χρόνο της ιστορίας στη γραμμή του K. Marx, του J. Schumpeter και του F. Braudel. Η επανάκαμψη αυτή θα τον οδηγήσει στο διάλογο με την ιστορία, μια «αμφισημική ιστορία» όπως δηλώνει στο έργο του *L'Histoire ambiguë*: όχι μόνον οι σύγχρονες καταστάσεις είναι “dependantes du parcours” (= «εξαρτήσεις της διαδρομής»), αλλά η έννοια της διαδρομής εξαρτάται από κάθε νέο βήμα. Αν η ιστορία είναι κόρη του τυχαίου και της ανάγκης, την ίδια στιγμή είναι επίσης κόρη της ατομικής ελευθερίας και της συλλογικότητας. Ο ίδιος συντελεστής ή η ίδια πολιτική σε διαφορετικές συνθήκες έχουν πολύ διαφορετικές συνέπειες· τέλος, αν η ιστορία ως καλή κόρη δίνει μια απόδειξη σε όλο τον κόσμο, η διδαχή που αυτή απελευθερώνει είναι ουσιαστικά αινιγματική, αυτό όμως δε σημαίνει ότι τα συμπεράσματά της είναι ανωφελή.

Το 1991 είναι ο χρόνος του θανάτου του B. Rossier· θα είναι όμως και η χρονιά που η *Revue Économique* (όπως είδαμε) έκανε το αφιέρωμά της στις νέες προσεγγίσεις της Οικονομίας και της Ιστορίας. Ο B. Rossier θα εμφανισθεί εδώ υπερασπιστής της Ιστορικής Οικονομίας, του πεδίου δηλαδή που συνδέει τη θέληση να ιστοριοποιηθεί η οικονομία και να θεωρητικοποιηθεί η ιστορία. Η προσοχή στρέφεται αφενός στο ρόλο των πολλαπλών συγκρούσεων, οι οποίες αναδεικνύονται μέσα από την ανάδυση των μεγάλων νεωτερισμών — όπως είναι οι τεχνικοί και οι οικονομικοί νεωτερισμοί αλλά και οι «επικοινωνιακοί», κοινωνικοί, δικαιοί, θεσμικοί και πολιτικοί, πολιτισμικοί και επιστημονικοί — και στις μεταβολές ρύθμισης των νεωτερισμών και των ανταγωνισμών που επιτρέπουν να τυποποιήσουμε τις κοινωνίες. Η διαφοροποίηση των θεμάτων αυτών δεν είναι τέτοια που να εγκλωβίζεται στην παραδοσιακή οικονομία, τη στατική ή τη δυναμική εκδοχή ενός χρόνου μεταβιβάσιμου με συχνά παράλογες τομές. Κάτω από τη διαφοροποίηση υπάρχει συνέχεια, δημιουργική πιστότητα: είναι ό,τι προσφέρει το έργο του B. Rossier, μας εξηγεί ο P. Dockes. Και ακόμη περισσότερο: η κατευθυντήρια γραμμή του B. Rossier είναι ότι το οικονομικό και τεχνικό στοιχείο, όπως και η επιστήμη είναι στο βάθος «σηματοδοτημένα κοινωνικά». Αυτό σημαίνει ότι η οικονομική ανά-

λυση παράγει φτωχά αλλά και ειρωνικά αποτελέσματα, κατευθυνόμενα από την κυριαρχία του οικονομισμού και της τεχνοκρατίας. Δεν υπάρχει λοιπόν πραγματική ανάπτυξη παρά μόνο δια της δημοκρατίας, αυτό τον τόσο παραμελημένο οικονομικό συντελεστή. Στον P. Dockes ανήκει ακόμη η παρατήρηση για τον συνοδοιπόρο του: ο B. Rossier εισήγαγε την ηθική στην οικονομία στο όνομα ενός κοινωνικού ουμανισμού, μέσα από έναν αγώνα για δικαιοσύνη και δημοκρατία. Στον αγώνα αυτό, θα προσθέταμε, αποφασιστική σύμμαχος του στάθηκε η κόρη του τυχαίου και της αναγκαιότητας, της ατομικής ελευθερίας και της συλλογικότητας: η Ιστορία.

III.3. Ο R. Boyer και η «συμβιωτική διαντίδραση» Οικονομίας και Ιστορίας

Στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 20ού αι., το 1991, κυκλοφόρησε στη Γαλλία από το Observatoire Français des Conjonctures Économiques (OFCE) μια επιθεώρηση με τίτλο *Observations et diagnostic économiques* και αντικείμενο τις νέες προσεγγίσεις στις θεωρίες της οικονομικής μεγέθυνσης. Τα κείμενα υπογράφει ο F. Lordon (Avril 1991· Juillet 1991), μέλος του τμήματος σπουδών του OFCE και αποτελεί συμβολή στο δύσβατο και άχαρο πεδίο της οικονομικής διαγνωστικής, η οποία (M. Beaud 1991) εκβάλλει στις θεωρητικές εργασίες που έγιναν μετά το '30 για την οικονομική μεγέθυνση. Από τις πρώτες θεωρητικές κατασκευές η προσπάθεια να ερμηνευθεί η ασταθής μεγέθυνση (: εναλλαγή περιόδων υποαπασχόλησης και υπερθέρμανσης της οικονομίας) με κριτήριο τη διάκριση του ποσοστού μεγέθυνσης της Οικονομίας από τον Harrod σε «αναγκαίο» (: η αποδέσμευση αποταμιεύσεων ικανών για να χρηματοδοτήσουν την επένδυση που επιθυμούν οι επιχειρηματίες), σε «φυσικό» (: η ικανότητα να διασφαλισθεί η πλήρης απασχόληση λαμβάνοντας υπόψη την εξέλιξη του πληθυσμού και της παραγωγικότητας) και σε «πραγματικό» (: η ισότητα *ex poste* μεταξύ αποταμίευσης και επένδυσης). Πρόκειται για ένα μακροοικονομικό υπόδειγμα, το οποίο δεν διακρίνει τομείς οικονομικής δραστηριότητας, οι τιμές είναι σταθερές και δεν υπάρχει νόμισμα (V. Levy-Garboua, B. Weymuller 1981, 130-132), συνεισφέρει όμως στην ερμηνεία της μαζικής διαρκούς ανεργίας, στη νομιμοποίηση των πράξεων οικονομικής πολι-

τικής και λαμβάνει υπόψη του τις προλήψεις των επιχειρηματιών. Οι θεωρητικές αντιθέσεις για την νομιμοποίηση της οικονομικής πολιτικής στη δεκαετία του '50 και του '60 αρθρώθηκαν σε δύο μείζονες θεωρητικές συλλήψεις, οι οποίες θα επαναφέρουν την Περιγραφική Οικονομική Σκέψη και θα τη στρέψουν σε άλλα πεδία.

Ειδικότερα (F. Lordon ό.π., M. Baud ό.π.), η πρώτη από τις δύο θεωρητικές συλλήψεις τοποθετείται στην παράδοση της Σχολής του Cambridge όπως διαμορφώθηκε από τον Keynes και σηματοδοτήθηκε από τις εργασίες που ακολούθησαν του Kalecki, του Kaldor και της Robinson: το ποσοστό ισόρροπης μεγέθυνσης εξαρτάται από τις απαιτήσεις των επιχειρηματιών, τον αμοιβαίο προσδιορισμό του ποσοστού κέρδους και του ποσοστού συσσώρευσης. Τη δεύτερη, νεοκλασικής οπτικής άποψη, επεξεργάσθηκε ο R. Solow: λαμβάνοντας μια συνάρτηση παραγωγής με συντελεστές υποκατάστασης διατυπώνει ένα σχήμα ισόρροπης και σταθερής ανάπτυξης πλήρους απασχόλησης, ξεπερνώντας το στατικό πλαίσιο της στατικής ισορροπίας και εισδύοντας στο δυναμικό πλαίσιο της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Παράπλευρα στις συλλήψεις αυτές εκδηλώθηκε η ευμηγορία της μηδαμινότητας για προβλέψεις, καταδικάζοντας, σε τελική ανάλυση, τη δραστηριότητα αυτή και ερμηνεύοντας ορθολογικά την απαλλαγή των μελλοντολόγων από τα συστηματικά τους λάθη. Η ριζική αβεβαιότητα, η έλλειψη ισορροπίας, η διαδικασία ορθολογισμού, ο ρόλος των ομάδων νεωτερισμού και η θεσμική υποστήριξη των τεχνικών μεταβολών συγκρότησαν τον λόγο της αιρετικής σκέψης κατά Schumpeter ή την νεο-σουμπετεριανή σχολή. Στο βηματισμό της αναπτύχθηκε η παρισινή Σχολή της Ρύθμισης (École de la Regulation), η οποία, λαμβάνοντας ως αφετηρία την έννοια της κρίσης στη δεκαετία του '70 αποτελεί αμάλγαμα της Σχολής του Cambridge και της μαρξιστικής σκέψης με εκπροσώπους τους H. Bertrand, R. Boyer, B. Coriat, J. Mistral κ.ά. Οι εκπρόσωποι της Σχολής προσορμίσθηκαν στη διάρκεια της δεκαετίας αυτής στην περιοδολόγηση του καπιταλισμού, θεμελιωμένη στην έννοια του καθεστώτος συσσώρευσης. Ο B. Rossier (1984, 259-269) παρατηρεί τη συστηματική προσέγγιση της Σχολής στην έννοια της οικονομικής κρίσης με τα τεκμήρια που τους προσφέρει η δυναμική του 19ου και η αυγή του 20ού αι. Είναι η περίοδος κατά την οποία πραγματοποιούνται επενδύσεις επέκτασης στις διαθέσιμες τεχνικές

και ταυτόχρονα εκδηλώνεται η προσπάθεια να διερευνηθούν οι συνθήκες για την επιμήκυνση της διάρκειας εργασίας στα πλαίσια ανταγωνιστικών ρυθμίσεων. Την περίοδο «επέκτασης» θα διαδεχθεί η Μεγάλη Κρίση του 1930 και η οποία θα μεταβάλει το καθεστώς αυτό σε καθεστώς «εντατικής» συσσώρευσης: νέες αρθρώσεις συνδέουν την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με ένα νέο τρόπο εργατικής κατανάλωσης, ο «φορντισμός» και η εκβολή του στη «Θεωρία των Συμβάσεων» και των θεσμών. Η παρέμβασή τους στο πεδίο της Οικονομικής θεωρίας, σημειώνει ο A. Orlean (1989), θα ασκήσει αξιοσημείωτη επίδραση στις έννοιες και τις μεθόδους της Οικονομικής Ιστορίας.

Ο R. Boyer δημιουργεί το 1988 ένα υπόδειγμα, το οποίο δια της χρήσης των όρων «καθεστώς συσσώρευσης» και «τρόποι ρύθμισης» κατορθώνει να αποδεσμεύσει την έννοια του «καθεστώτος μεγέθυνσης» συνδεόμενη με την έννοια του «καθεστώτος παραγωγικότητας» και του «καθεστώτος ζήτησης». Η έννοια της μεγέθυνσης και ο βαθμός σταθερότητας της δυναμικής ισορροπίας, των «σχηματισμών» (“configurations”), επανέρχεται χάρη στην Ιστορική Ανάλυση. Είναι μια θεωρία η οποία ενισχύει το ρεύμα των σχηματοποιήσεων και τη σοφιστική ικανότητα των οικονομολόγων, κατά τον F. London (M. Beaud ό.π.), ή όπως γράφει ο ίδιος ο R. Boyer, αναδύεται αργά και σταθερά η «αποσταθεροποίηση» μιας επιστήμης: η δημιουργική καταστροφή της Οικονομικής Επιστήμης (R. Boyer 1990).

Στην ιστορική προοπτική κοινότυπων ερωτημάτων («γιατί η υψηλή ανεργία», «γιατί το χρηματιστηρικό Krach», «ποια η εξέλιξη των επιτοκίων», «ποιες οι συνέπειες της ευρωπαϊκής κατασκευής») ο R. Boyer προτείνει την ακόλουθη ερμηνεία: κατά ένα μέρος η ίδια η επιτυχία των διαφόρων εργαλείων της οικονομικής ανάλυσης υποδεικνύει την απόκλιση ανάμεσα στις προβλέψεις μεγάλου μέρους των θεωριών και τις εξελίξεις που σημειώνονται τις τελευταίες δύο δεκαετίες· κατά το άλλο μέρος, οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις από μερικούς μεγάλους οικονομολόγους (πρβ. J.M. Keynes) ολοκληρούμενες επιτρέπουν μια οικονομική δυναμική, η οποία ξεφεύγει από τα απλοποιημένα υποδείγματα τα οποία υπηρετούσαν τον στόχο αυτό. Η υπενθύμιση, εκτός από τις μεθοδολογικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, ότι η σύγχρονη Οικονομική Επιστήμη είχε σημα-

ντικές επιτυχίες μετά τον πόλεμο τουλάχιστον ως την δεκαετία του 1960, συνδέεται με την προσαρμοστικότητα της μακροοικονομικής θεωρίας να μορφοποιήσει τα εφαρμοσμένα και υπηρετικά των αποφάσεων οικονομικής πολιτικής υποδείγματά της. Είναι ταυτόχρονη όμως διαπίστωση ότι η εξέλιξη των στατιστικών δεικτών και ο οικονομομετρικός έλεγχος θεωρητικών υποθέσεων οδηγεί στην «δημιουργική καταστροφή» τους, όπως παρατηρούσε ο J. Schumpeter. Μικρή λεπτομέρεια: η «δημιουργική καταστροφή» δεν αφορά μόνο προϊόντα ή τεχνολογία αλλά υποδείγματα, υποθέσεις και οικονομικές θεωρίες. Επιπλέον, οι οικονομολόγοι εφαρμόζουν κριτήρια πολύ πιο απαιτητικά, ενώ η επιλογή των ιδεών τους υποτάσσεται στην ταχύτητα και την αποτελεσματικότητά τους (R. Boyer ό.π.).

Η αντίληψη της παγκοσμιότητας και της αχρονικότητας των οικονομικών κατασκευών αποστερεί την Οικονομική Επιστήμη ενός πλούτου που προέρχεται από ένα πολύπλοκο σύνολο θεσμών των οικονομιών και η άγνοια της εντόπισής τους σε μια ιστορική διαδικασία υποθηκεύει στη μακρά διάρκεια την εξωτερική τους μορφή υπό τη δράση εκτός των οικονομικών συντελεστών, των πολιτικών, των κοινωνικών και των τεχνολογικών. Η κρίση εμπιστοσύνης στις προβλέψεις των οικονομολόγων και οι αρρυθμίες της πολιτικής οικονομίας δεν δηλώνουν για τον R. Boyer ότι οι οικονομολόγοι οδηγούνται στον μαρασμό και την απελπισία ως προς την πορεία της επιστήμης τους. Στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: η σύγκριση των ιδεών που αναπτύχθηκαν στην δεκαετία του '30 με όσα συμβαίνουν στην δεκαετία του '80 πλεονεκτεί ως προς τη δεύτερη περίοδο, αφού ένας πλούτος οικονομικών παραδόξων προσφέρεται πλέον για νέες πρωτότυπες μορφοποιήσεις, υπόφορες νέων θεωρητικών προοπτικών. Η πρόκληση της ευρηματικότητας δεν διαγράφει και τις προϋποθέσεις για τη διατύπωση γενικών αρχών που να επιτρέπουν τη διατύπωση ερμηνευτικών σχημάτων για τον τρόπο που ένα καθεστώς εισέρχεται σε κρίση και στη συνέχεια διαγράφει τις νέες αρχές οργάνωσης της έρευνας ως έργο όμως μακράς πνοής. Διατυπώνοντας διαφορετικά την παρατήρηση αυτή θα επαναλαμβάναμε ότι η οικοδόμηση της Οικονομικής Ιστορίας πραγματοποιείται με την αποσταθεροποίηση των ευρύτερων θεωρητικών κατασκευών. Τα ίδια αίτια παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα καθόσο οι «θεσμοί», οι «συμβάσεις», οι «προλήψεις» και οι «στρατη-

γικές» μεταβάλλονται στο χρόνο και το χώρο: από εδώ η γοητεία και οι δυσκολίες της Οικονομικής Επιστήμης εγγραφόμενες στην Ιστορία. Η υπενθύμιση μιας παρατήρησης της J. Robinson, ότι δηλαδή «γενικώς αυτό υπήρξε το μέλλον της Οικονομικής θεωρίας, να απελευθερώνει από την αρχή μια χαμένη κούρσα με την ροή της Ιστορίας και να μην έχει ποτέ καταστρέψει την ανάλυση μιας φάσης οικονομικής ανάπτυξης πριν μια άλλη την διαδεχθεί», επέτρεψε στον R. Boyer να υπογραμμίσει ότι η ανάπτυξη της Ιστορίας δεν είναι ούτε καθαρά κυκλική, ούτε μονότονη, ούτε εξασφαλισμένη, αλλά σπειροειδής εξέλιξη από αναδρομές, νεωτερισμούς και εμβασύνσεις.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι τον R. Boyer απασχόλησε το στάδιο στο οποίο βρίσκονται ή οφείλουν να τοποθετηθούν οι σχέσεις Οικονομίας και Ιστορίας. Η πρότασή του για τη «Συμβιωτική Διαντίδραση» Οικονομίας και Ιστορίας, ως το σημερινό στάδιο της Οικονομικής Ιστορίας, δεν είναι άμοιρη ούτε της εξέλιξης των σταδίων τους, όπως επιχειρεί να μας βεβαιώσει, ούτε της ένταξής του στη Σχολή της Ρύθμισης. Η τυπολογία των σχέσεων ή των «σταδίων» της ιστορικής και οικονομικής έρευνας, εμπνευσμένη από το έργο του G. Palmade του επέτρεψε να διατυπώσει μια ακόμα εκδοχή, στις προηγούμενες πέντε. Αναλυτικότερα, η αντιμετώπιση των σχέσεων αυτών εμφανίζεται ως ακολούθως (R. Boyer 1989, 1397-1426).

Το πρώτο στάδιο στις σχέσεις Ιστορίας και Οικονομίας διαμορφώθηκε από την «παρακείμενη» σχέση τους, όπου η Οικονομία φωτίζει νόμους και η Ιστορία ασχολείται με τη χρονολόγηση των γεγονότων. Οι Κλασσικοί της Οικονομίας αναζητούν κανονικότητες και μονιμότητες, ενώ ο γεγονοτογραφικός χαρακτήρας της Ιστορίας αποκαλύπτεται από την ενασχόλησή της με το πολιτικό χρονικό: «Κλασσική θεωρία (Ricardo) versus Συμβαντολογική ιστορία της περιόδου pro-Annales». Το στάδιο αυτό θα ακολουθήσει η τμηματική επικάλυψη της Οικονομίας και της Ιστορίας και η κατάσταση αυτή της Οικονομικής Ιστορίας συμπίπτει με την έκδοση της επιθεώρησης των *Annales* και αποτυπώνεται στο έργο των F. Simiand και E. Labrousse. Εδώ η έννοια της επικάλυψης δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την έννοια της διαντίδρασης: πρόκειται για την «επικάλυψη» των δύο επιστημών μέχρι τη δεκαετία του '60 κατά το παράδειγμα της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος, ή την προέλευση της

οικονομικής κρίσης του 1929 ή την ανάλυση του επιχειρηματικού κύκλου. Το τρίτο στάδιο σχέσεων στην έρευνα της Ιστορίας και της Οικονομίας είναι η «εξάρτηση» της Οικονομικής Ιστορίας από την Οικονομική θεωρία κατά τον τρόπο που εργάσθηκαν οι «οπαδοί» της New Economic History (R. Floud 1974), δηλαδή την αυστηρή εξάρτηση της Οικονομικής Ιστορίας από την οικονομική θεωρητική ανάλυση, τη χρήση των σύγχρονων θεωριών για να φωτίσουν ιστορικά γεγονότα, την εγγραφή σε διαφορετικό επίπεδο της οικονομικής θεωρίας και της ιστορίας, την εισαγωγή εννοιών από το δυναμικό της οικονομικής επιστήμης χωρίς καμία προσαρμογή τους και, τέλος, την εφαρμογή της ανώτερης στατιστικής ανάλυσης από την οποία σπάνια τροποποιείται η θεωρία. Εξαιρετικό δείγμα των σχέσεων αυτών αποτελεί η ανάλυση του L. Soltow (1968). Ερευνώντας έναν αριθμό κατανομών εισοδήματος και κατασκευάζοντας την καμπύλη Lorenz και υπολογίζοντας τον συντελεστή Gini, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μακροχρόνια δεν σημειώθηκε μεταβολή των εισοδηματικών ανισοτήτων. Η ουσιαστική τους μείωση θα επέλθει μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ένα ζήτημα το οποίο έχει διαμορφώσει δύο αποκλίνουσες θέσεις: η «ορθόδοξη» άποψη υποστηρίζει ότι η βιομηχανική επανάσταση βελτίωσε τα χαμηλότερα εισοδήματα, ενώ η «ετερόδοξη» θέση διατείνεται ότι αν οι φτωχοί δεν έγιναν φτωχότεροι, το βέβαιο είναι ότι οι πλούσιοι έγιναν πλουσιότεροι.

Ο τέταρτος τύπος σχέσεων στην έρευνα της Οικονομίας και της Ιστορίας προέρχεται από την κυκλοφορία της έννοιας της ορθολογικότητας στην Οικονομία, την Ιστορία και την Πολιτική Επιστήμη. Η «διεννοιολόγηση» της «ορθολογικότητας» αναφέρεται στις επιστήμες αυτές, δεδομένου ότι διατηρούν την αυτονομία του αντικειμένου τους: η έννοια της «ισορροπίας» αποτυπώνει μια από τις όψεις της «ορθολογικότητας» στην Οικονομική Επιστήμη και η διαπήδησή της στην Πολιτική Επιστήμη, την Κοινωνιολογία ή την Ψυχολογία γίνεται στο επίκεντρο των επιστημών αυτών. Ακόμη, έννοιες όπως το «συμφέρον» διεισδύουν σε μεγάλο μέρος των κοινωνικών επιστημών, ενώ μάλλον πρόσφατη είναι η απόσπαση της «θεωρίας των παιγνίων» από τα πεδία της φιλοσοφίας και η ενσωμάτωσή της σε «πρακτικά» ζητήματα, όπως η θεωρία των συμβάσεων, η βιομηχανική οικονομία ή οι όροι άσκησης της μακροοικονομικής πολιτικής.

Ο πέμπτος τύπος σχέσεων ορίζεται από την «διαιτιακότητα», δηλαδή τη μετάβαση ενός ερεθίσματος-αιτίας και των αποτελεσμάτων του μιας γειτονικής επιστήμης σε μια άλλη. Η «ιστορία των τεχνικών» τροφοδοτεί την «κοινωνική ιστορία» και αυτή με τη σειρά της την «οικονομική ιστορία». Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η σταθερά της μαρξιστικής θεωρίας «σε τελευταία ανάλυση» και η τάση των αιρετικών *à la Schumpeter* να κατευθύνουν την ανάλυση της οικονομικής και κοινωνικής δυναμικής με κριτήριο τον νεωτερισμό και την εφεύρεση.

Τέλος, η «Συμβιωτική Διαντίδραση» στις σχέσεις των δύο πεδίων έρευνας ορίζεται ως η ικανότητα περιοδικής μεταβολής και αναπροσδιορισμού των συλλήψεων, των εννοιών και των μεθόδων υπό την επίδραση είτε της ιστορικής ορθότητας και αληθοφάνειας του αντικειμένου, είτε των όρων συνάφειας, προνομιακό πεδίο του θεωρητικού οικονομολόγου. Η αλληλεπίδραση της Ιστορίας και της Οικονομίας αντιτιθέμενη στην αντιπαράθεσή τους: χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα εξελικτικά υποδείγματα του ιστορικού της τεχνικής, τα οποία χρησιμοποιούνται από τους οικονομολόγους για να αναλυθούν η οικονομική μεγέθυνση και η ανάδυση των ρυθμών· αντίστροφα, τα αρχικά υποδείγματα των τεχνικών γενικεύονται. Διαμορφώνονται δηλαδή οι συνθήκες ενός προγράμματος έρευνας με σκοπό να κατανοηθούν οι περιστάσεις και οι συνθήκες της μεταβολής και όχι μόνον οι σταθερότητες. Η Οικονομική Ανάλυση και η ευαισθητοποίησή της απέναντι στην Ιστορία καθιστά το παρελθόν μέλλον της Οικονομίας, επινοώντας έννοιες και ενδιάμεσα αντικείμενα, επαληθεύοντας τις υποθέσεις και όχι μόνον τις προβλέψεις, υιοθετώντας πολλαπλότητα λογικών και συλλαμβάνοντας το μεταβλητό στην εξωτερική όψη του κοινωνικού δεσμού και των τρόπων ρύθμισης. Η αξία των αρχών αυτών του R. Boyer εντοπίζεται στην παρατήρησή του ότι ως αποδέκτες έχει τους ομότεχνους του οικονομολόγους και λιγότερο βέβαια τους ιστορικούς (R. Boyer 1989, 1398-1401).

Το σημαντικότερο όμως στη σύλληψη αυτή του R. Boyer είναι ότι αποδίδει στην Οικονομική Ιστορία τον χαρακτήρα ενός εναλλακτικού πεδίου που ανοίγεται στις κοινωνικές επιστήμες. Νέα εργαλεία, όπως προκύπτουν από τις πολλαπλές επιστημονικές πειθαρχίες, συνδυάζοντας ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, δίκαιο και οικο-

νομία ανανεώνουν την κατανόηση των ατομικών συμπεριφορών· κατόπιν ένας αριθμός ειδικών προσορμάται στο συμπέρασμα ότι η τυραννία των υποδειγμάτων βραχείας διάρκειας εμποδίζει να συμφωνηθεί η διάστασή της, εννοώντας την οικονομική, για τον νεωτερισμό, ξαναβρίσκοντας εδώ την παλαιά και περιθωριοποιημένη ιδέα του J. Schumpeter· τέλος, σύγχρονοι θεωρητικοί ανάμεσα στους καλύτερους προσαρμόζονται στην παραδοσιακή έρευνα αποδέσμευσης από την «καθαρή οικονομία»: να κατανοείς τη λογική της λειτουργίας των θεσμών, των συμφωνιών και των κανόνων και έπειτα να εξετάζεις σε ποιο βαθμό μπορεί να επιβεβαιωθεί ανώτερη από τους καθαρούς μηχανισμούς της αγοράς. Χάρη στα νέα αυτά εργαλεία διαμορφώνονται τρία μεγάλα ρεύματα: (α) να εμπιστευθούμε ξανά το θέμα της οικονομικής ανάπτυξης, (β) να αναλυθεί η διαδικασία εξόδου από τις μεγάλες κρίσεις χωρίς την τελεολογική φαντασίωση και (γ) να διαμορφωθεί ο λόγος για μια συνολική προσέγγιση του οικονομικού (R. Boyer 1989, 1417-1419).

POSTSCRIPTUM: ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η περιδιάβασή μας σε επώνυμες θέσεις της Οικονομικής Ιστορίας, του πορτραίτου του Οικονομολόγου και του ορίζοντα της Νέας Ιστορίας επαναφέρει αναδιατυπωμένα παλαιά ερωτήματα με νέες εκφράσεις. Ανάμεσά τους ο λόγος περί της μεθόδου για την προσέγγιση της σύγχρονης πραγματικότητας. Το αγκυροβόλιο της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας λ.χ., η βαλσαριανή θεωρία, μετατρέπεται σε στήριγμα της φιλελεύθερης σύλληψης ή σε υπηρέτη μιας επιστήμης· ο A. Wagner έχει πολύ χαρακτηριστικά διατυπώσει ένα ερώτημα: «είναι δυνατόν μια μεταβολή στη μέθοδο μόνον να επιτρέψει την πρόοδο της επιστημονικής θεωρίας, μιας θεωρίας η οποία θα μπορούσε να είναι χρήσιμη στην πρακτική της οικονομικής ζωής;» (W. Wagner 1904, 17). Η αφαιρετική-απαγωγική μέθοδος της βαλσαριανής ανάλυσης υποστηρίζεται ότι αποσιωπά ουσιώδη χαρακτηριστικά της οικονομικής ζωής: η ανισορροπία των αγορών απουσιάζει και η ανεργία δεν εμφανίζεται· ο χρόνος δεν καταγράφεται, δυσκολεύοντας έτσι την κατανόηση του ρόλου των επενδύσεων ή των χρηματοδοτικών αγορών, παρά το γεγονός ότι οι αρχικές «βε-

βαιότητες» του Walras για το υπόδειγμά του δεν καθήλωσαν την εξέλιξη της σκέψης του (A. d'Autune 1990). Η διαπίστωση σήμερα ότι οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί της αγοράς και των τιμών είναι αδρανείς, ότι οι οικονομικοί φορείς οφείλουν περισσότερο να παρεμβάλλονται στις περίπλοκες συνθήκες της «αγοράς» και της «πώλησης» (όπως είναι για παράδειγμα η «θεωρία των κινήτρων» -“Théorie des Incitations”), μας επαναφέρει εκτός από το πρόβλημα της μεθόδου, όπως διατυπώθηκε με περισσότερη ή λιγότερη οξύτητα από τη νεότερη γενιά της γερμανικής ιστορικής σχολής, τη θέση του G. Schmoller, και το ζήτημα του πνεύματος της ιστορικής έρευνας, κατά J. Schumpeter. Το πνεύμα αυτό χαρακτηρίζει τις προτεραιότητες της Οικονομίας και τις «τεχνικές» της, δηλαδή — σύμφωνα με την σκέψη του J. Schumpeter (I, 37-39) — την Ιστορία, τη Στατιστική, τη «θεωρία» και την Οικονομική Κοινωνιολογία. Η Οικονομική Ιστορία καλύπτει πρώτη το πνεύμα της ιστορικής έρευνας στην Οικονομία καθόσον (α) το υλικό της οικονομίας τοποθετείται στη διαδικασία του ιστορικού χρόνου· ανάγκη λοιπόν η ιστορική αίσθηση ή η ιστορική εμπειρία, (β) η ιστορία καλύπτει τα καθαρώς οικονομικά γεγονότα σε ένα μόνο βαθμό καθόσον τα άλλα αφορούν «θεσμικά» γεγονότα και (γ) τα λάθη της Οικονομικής Ανάλυσης οφείλονται στην έλλειψη ιστορικής εμπειρίας παρά στην ανεπάρκεια των εργαλείων που διαθέτει ο οικονομολόγος. Η σύνδεση οικονομικών και εξω-οικονομικών γεγονότων (: θεσμικών) παραπέμπει στην έννοια της μεθόδου και του τρόπου με τον οποίο οφείλουν να συνδέονται οι κοινωνικές επιστήμες (J. Schumpeter, ό.π.). Διακρίνοντας ο J. Schumpeter το πνεύμα της ιστορικής έρευνας από το «ιστορικό πνεύμα» του Roscher, το ορίζει ως την κοινή συνείδηση για τη διαρκή ροή των πραγμάτων, εκφράζοντας μια πολύ σκληρή άποψη για τις «ημιαλήθειες» ή τις «γελοιογραφίες» των θεωρητικών για την πραγματικότητα. «[Το πνεύμα της ιστορικής έρευνας είναι ο έρωτας] εκείνου προς ενασχόλησιν με το υλικό καθ' εαυτό, την τάσιν εκείνην προς βαθείαν κατανόησιν των συγκεκριμένων και ατομικών φαινομένων, ήτις ουδεμίαν διατύπωσιν ανέχεται, εις ήν πάσα τοιαύτη διατύπωσις, εν γένει πάσα γενίκευσις εν σχέσει προς το πλήθος των οραθέντων και ακουσθέντων εν τη καλλίστη περιπτώσει φαίνεται πάντως ως οικτρά ημιμάθεια, ως επί το πλείστον όμως ως γελοιογραφία — την επίγνωσιν εκείνην, ης το

ύψιστον και ευγενέστερον θέλγητρον δεν δύναται να περιγραφή εις τον μη ιστορικόν, αλλ' αποκαλύπτεται μόνον εις ιδίαν ιστορικήν εργασίαν» (J. Schumpeter 1939, 148).

Ο πόλεμος των μεθόδων δεν εμφανίζεται σήμερα για πρώτη φορά στις επιστήμες του ανθρώπου. Κλασσική η υπεράσπιση της θεωρίας από τις παρεξηγήσεις στις οποίες είναι εκτεθειμένη, η γνωστή *Methodenstreit*: διαμορφώθηκε από το έργο του K. Menger και την αντίδραση του G. Schmoller και, όπως υπογραμμίζει ο J. Schumpeter, είναι πολύ γνωστή η αντίληψη σύμφωνα με την οποία η Οικονομική θεωρία εφόσον δεν στηρίζεται στην παρατήρηση γεγονότων, αλλά σε γενικούς κανόνες αμφίβολης ισχύος «είναι κατά βάθος προεπιστημονική, προορισμένη να εκτοπισθεί υπό σοβαράς ερεύνης των γεγονότων» (J. Schumpeter 1939, 162). Υπόθεση, η οποία αποκτά πολύ μεγαλύτερη σημασία για τις περισσότερες ευάλωτες, ως προς την Οικονομία, επιστήμες του ανθρώπου. Αυτό μας ωθεί να υποστηρίξουμε ότι ο δρόμος της Οικονομικής Ιστορίας είναι ο μοναδικός για να θέσει μια άλλη επιστημονική πειθαρχία, την Οικονομική Επιστήμη, μέσα στην Ιστορία και όχι δίπλα στην Ιστορία, σε τελική ανάλυση να αποτελέσει το δοκιμαστήριο και της παραγόμενης θεωρίας.

Ένας ορισμός που διατυπώθηκε από τον H. Heaton το 1950 όριζε την Οικονομική Ιστορία ως την ιστορία των προσπαθειών του ανθρώπου για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του σε ένα φυσικό τοπίο επιδεκτικό ενός βαθμού προσαρμογής στις απαιτήσεις του με τεχνικές που αύξαναν σιγά-σιγά τα μέσα παραγωγής του ή τα μέσα μεταφοράς του στα πλαίσια δημιουργούμενων θεσμών, της φυσικής οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, της συγκεκριμένης άσκησης εξουσίας από μια πολιτική ομάδα που κυριαρχεί διαθέτοντας εξουσία βοήθειας, ελέγχου και καταναγκασμού (H. Heaton 1950, 6). Ο ορισμός αυτός σε συνδυασμό με τις μεθοδολογικές διαμάχες, λ.χ. της μορφής K. Menger - G. Schmoller, μας διευκολύνει στην επισήμανση των δύο διαστάσεων της Οικονομικής Ιστορίας: καταρχήν το ρόλο της ως μεθοδολογικής ατμοσφαιρικής, όπου εκδηλώνονται με ευρηματικότητα οι ουσιωδέστερες μεταβολές μιας οπτικής που ανέδειξαν οι επώνυμοι δρόμοι της Οικονομικής Ιστορίας (πρβ. J. Marczewski, R. Rossier, R. Boyer)· κατά δεύτερο το ρόλο της ως δοκιμαστήριο εννοιών της Οικονομικής Επιστήμης και όχι μό-

νον, αν λάβουμε υπόψη μας τις δονήσεις των γειτονικών επιστημών από τη δράση της Οικονομικής Ιστορίας. Τόσο ο πρώτος ρόλος της, όσο και ο δεύτερος ενισχύονται αποφασιστικά χάρη σε θεωρητικο-ιστορικές συμβολές. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα θα ολοκληρώσουν το ενδεικτικό αυτό *rapport de voyage*.

Ο W. Kula επεξεργάσθηκε την Οικονομική θεωρία στο πλαίσιο του φεουδαλικού συστήματος, προτρέποντας τους θεωρητικούς στην υιοθέτηση της ονοματοδοσίας «φεουδαλική Οικονομική θεωρία». Η πρόταση μας υποδεικνύει ζητήματα τα οποία *mutatis mutandis* διαχέονται σε όλο το εύρος της οικονομικής θεωρίας, δηλαδή η ανάγκη να προσδιορισθεί το πεδίο δράσης μας, να διατυπωθούν ερωτήματα τα οποία ανταποκρίνονται στην Οικονομική θεωρία κάθε συστήματος και τέλος να διατηρηθούν ορισμένα στοιχεία ως χαρακτηριστικά ανταποκρινόμενα σε μια θεωρία ικανή να αντιμετωπίσει ορισμένα ερωτήματα που δεν απαντώνται όταν αναλύουμε άλλα συστήματα. Σε ένα βαθμό μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι τρεις γενιές ορισμών της Οικονομικής Επιστήμης υπακούουν στο σχετικό αίτημα, λαμβάνοντας υπόψη όμως το στάδιο στο οποίο βρίσκεται η Επιστήμη σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των δομών της και τις δονήσεις που προκαλεί η συγκυρία: η Οικονομία από επιστημονικός κλάδος της «επιστήμης του πλούτου» μετατρέπεται από τα αποσιωπούμενα ή συγκαλυμμένα προβλήματα (ο άυλος πλούτος των υπηρεσιών αντιπαρατίθεται στον υλικό πλούτο των κλασσικών) σε επιστήμη που μελετά την έννοια των αναγκών και της «χρησιμότητας» του πλούτου με τον οποίο ικανοποιούνται. Η νεοκλασική οικονομική σκέψη διατύπωσε τη δεύτερη γενιά ορισμών λαμβάνοντας έδρανό της το αποτέλεσμα των ανταλλαγών, δηλαδή τον σχηματισμό των τιμών. Από την «επιστήμη του πλούτου» λοιπόν στην «επιστήμη των τιμών». Τέλος, η τρίτη γενιά ορίζει την οικονομία ως την επιστήμη των αποτελεσματικών επιλογών, αναδεικνύοντας έτσι την φροντίδα των οικονομολόγων για τα προβλήματα του σχεδιασμού. Η Οικονομική θεωρία παραμένει υποταγμένη στην Ιστορία, όντας περισσότερο πειθαρχημένη από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Αν η Οικονομική θεωρία με δυσκολία συμφωνεί στη διατύπωση των προτάσεών της, αυτό δεν είναι άμοιρο από τη στάση της έναντι της Ιστορίας — όπως άλλωστε και για τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Ταυτόχρονα όμως επιδρά η πολυπλοκότητα των εντολών που επιδιώ-

κει να διαδόσει: η σχέση πολλαπλού και πολυάριθμου καθιστά ακόμη περισσότερο πιο αποφασιστικό το πνεύμα της ιστορικής έρευνας — τα αποτελέσματα ενός ενεργειακού σπασμού είναι πολλαπλά, αλλά οι αιτίες της ανεργίας πολυάριθμες. Εξάλλου ο ανταγωνισμός και η συνεργασία αποτελούν σήμερα δύο πόλους της καθαρής θεωρίας που μας διδάσκουν ότι πρέπει να διακρίνουμε τον «ιδεατό κόσμο» του first best από εκείνο των «πραγματικών παιγνίων» του second best, ό,τι δηλαδή συνιστά το πεδίο για την άσκηση του πνεύματος της αυριανής ιστορικής έρευνας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abraham-Frois, G., *Économie Politique* (Paris 1986).
- Anderson, B.L., Latham, A.J.H., *The Market in History* (London 1986).
- Albertini, J.M., Silem, A., *Comprendre les théories économiques*, Paris, t. 1 (1986), t. 2 (1987).
- Arena, R., La dynamique économique classique: une revue de littérature, *Revue Économique* 4, 1990.
- Arena, R., De l'usage de l'histoire dans la formulation des hypothèses de la théorie économique, *Revue Économique* 2, 1991.
- Ασδραχάς, Σ., Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία. Πραγματικότητες και προοπτικές, [Αθήνα:] *Μνήμων*, 1982.
- Ασδραχάς, Σ., Πρέπει να ξαναγραφεί η ιστορία, στο *Ζητήματα Ιστορίας* (Αθήνα 1983).
- Aymard, M., "Crise" στο J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, *La Nouvelle Histoire* (Paris 1978).
- Aymard, M., Croissance / Développement στο J. Le Goff et al., *La Nouvelle Histoire* (Paris 1978).
- Aymard, M., Économique Histoire στο J. Le Goff et al., *La Nouvelle Histoire* (Paris 1978).
- Aymard, M., Histoire et Sociologie στο H. Mendras, M. Verret, *Les champs de la sociologie française* (Paris 1988).
- Bairoch P., Etemad, B., La littérature périodique d'histoire économique contemporaine, *Annales ESC* 2, 1987.
- Batou J., Entre développement et sous-développement, 1800-1914; les tendances precoces d'industrialisation de la périphérie (Genève 1991).
- Barre, R., Rédecouvrir l'État, *Le Monde* (1991) (Βιβλιοκ. στο έργο του, P. Delmas, *Le maître des horloges*, Paris 1991).
- Baslé M., La pensée économique allemande. De l'État commerciale ferme à l'économie sociale de marché, *Le Monde* (1990).
- Beaud, M., Ainsi parlait Alfred Marshall, *Le Monde* (1990).

- Blaug, M., *La pensée économique. Origine et developpement* (Paris, γαλλ. μτφ., 1981).
- Boyer, R., *La théorie de la régulation: une analyse critique* (Paris 1986).
- Boyer, R., La destruction créatrice, *Le Monde* (1990).
- Boyer, R., Économie et Histoire: Vers de nouvelles alliances?, *Annales ESC* 6, 1989.
- Bouvier-Ajam, M., *Frederic List. Sa Vie, son Œuvre, son Influence* (Paris 1938).
- Bouvier J., *Initiation au Vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporains (XIXe-XXe s.)* (Paris 1973).
- Braudel, F., *La dynamique du capitalisme* (Paris 1985).
- Chaunu, P., *Histoire quantitative ou Histoire sérielle* (Paris 1978).
- Cipolla, C.M., *Between History and Economics. An Introduction to Economic History* (Oxford 1991).
- Cipolla, C.M., *Η Ευρώπη πριν από την βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.* (Αθήνα 1988).
- Coriat B., Boyer R., Innovation, cycle et crise, le retour de Schumpeter, *Le Monde Diplomatique* (sep. 1984).
- Dahrendorf, R., La Doctrine de Sinatra, *Liber. Revue Européenne des livres* 1/2, 1990.
- Dockes, P., Bernard Rossier, *Revue d'Économie Politique* 101/5, 1991.
- Dockes, P., Rossier, B., *Rythmes économiques; crises et changement social, une perspective historique* (Paris 1983).
- Dockes, P., Rossier, B., *L'Histoire ambigue. Croissance et developpement en question* (Paris 1988).
- Dostaller, R., Apperçus sur les controverses entre Keynes et Hayek, *Cahiers de l'Institut des Sciences Mathématiques et Économiques Appliquées*, 1990.
- Dumont, R., Rossier, B., *Nous allons à la famine* (Paris 1969).
- Duneil, G., Levy, D., La dynamique classique. Un commentaire inspiré par la revue de littérature de Richard Arena, *Revue d'Économie Politique* 101/3, 1991.
- Floud, R., *Essays in Quantitative History* (Oxford 1974).
- Friedman, M., *The Optimum Quantity of Money* (Chicago 1969).
- Heilbroner, R., Analysis and Vision in the History of Modern Economic Thought, *Journal of Economic Association* (Sep.) 1990.
- Hugon, P., La pensée française en économie en économie du developpement, *Revue d'Économie Politique* 101/2, 1991.
- Καλλιτσουνάκη, Δ., *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας* (Αθήνα 1929).
- Κανελλόπουλος, Α., *Οικονομική Ανάπτυξη* (Αθήνα χ.χ.).
- Labrousse, C.E., *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* (Paris 1933).
- Le Goff, J., *Au Moyen Âge: Temps de l'Église et temps du marchand [= Pour un autre Moyen Âge]*, Paris 1977].
- Levy-Garboua, V., Weymuller, B., *Macroéconomie contemporaine* (Paris 1981).
- Lutge, F., *Deutsche Social- und Wirtschaftsgeschichte* (Berlin und Heidelberg 1966).
- Lipowski, A., *Mecanizm rynkoy w oqospodarce polskiej. Podstawy teoretyczne i per-*

- spectywy, dylematy [Ο μηχανισμός της αγοράς στην πολωνική οικονομία. Θεωρητικές θεμελιώσεις, προοπτικές, διλήμματα] (Varsovie 1988).
- Marczewski, J., Histoire quantitative. Buts et méthodes, *Histoire quantitative de l'économie française*, CISEA 115 (1991).
- Marczewski, J., *Introduction à l'histoire quantitative* (Genève 1965).
- Marczewski, J., Quantitative History, *Journal of Contemporary History* 3, 1968.
- Marchal, J., Jean Marczewski, *Revue d'Économie Politique* 100/5, 1990.
- Marshall, A., *Principes d'Économie Politique*, Paris (γαλ. μτφ.), t. 1 (1907), t. 2 (1909).
- Mousnier, R., Labrousse, E., *Le XVIIIe siècle. L'époque des "Lumières" (1715-1815)* (Paris 1985).
- Oppenheimer, E., *L'État. Ses origines, son évolution et son avenir*, Paris (γαλ. μτφ.), (1913).
- Orlean A., Pour une approche cognitive de conventions économiques, *Revue Économique* 40, 1989.
- Patinkin, B., *Money, Interest and Price* (New York 1965).
- Πρόντζας, Ε., *Ζητήματα Ιστορικής Οικονομίας* [Αθήνα:], Πανεπιστημιακές Παραδόσεις [Πάντειο Πανεπιστήμιο] (1992).
- Πρόντζας, Ε., Πυρήνες εθνικής ιστοριογραφίας και έρευνας. Η αρχειονόμηση της Αγροτικής Πίστης: προσβάσεις και παράγωγα, *Δελτίο Ιστορικού Αρχείου* 1, 1992.
- Rosanvallon, P., *Le Liberalisme Économique. Histoire de l'idée de marché* (Paris 1989).
- Rossier, B., *Structures agricoles et développement économique* (Paris 1969).
- Rossier, B., *Croissance et Crises Capitalistes* (Paris 1984).
- Schneider, E., *Einführung in die Wirtschaftstheorie* (Tübingen 1962).
- Schumpeter, J., *Histoire de l'Analyse Économique*, t. I.: *L'age des fondateurs*, t. II.: *L'age classique*, t. III.: *L'age de la science* (Paris 1983).
- Schumpeter, J., *Théorie de l'évolution économique*, Paris (γαλ. μτφ.) (1935).
- Schumpeter, J., *Kapitalism, Socialism and Democracy* (New York 1950).
- Schumpeter, J., *Ιστορία Οικονομικών θεωριών και Δογμάτων*, Αθήνα (ελλ. μτφ.) (1939).
- Simiand, F., *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale* (Paris 1932).
- Soltow, L., Long-run changes in British income inequality, *The Economic History Review* 21/2, 1968.
- Thirsk, J., *Economic Policy and Projects. The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford 1988).
- Topolski, J., *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Αθήνα (ελλ. μτφ.) (1983).
- Treue, W., *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit* (Stuttgart 1973).
- Veune, P., *Comment on écrit l'histoire* (Paris 1971).

- Veune, P., Η εννοιολόγηση στην Ιστορία στο Ζακ Λε Γκοφ, Πιερ Νορά, *Το έργο της ιστορίας*, Αθήνα (ελλ. μτφ.), τόμ. 1 (1983).
- Villar, P., *Une histoire en construction* (Paris 1982).
- Wehler, H.-U. (hrsg.), *Geschichte und Ökonomie* (Köln 1973).